

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 53
2014

With summaries

KØBENHAVN 2014
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 67.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 171.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion:

John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Else Marie Kofod
Erland Kolding Nielsen
Anne Ørbæk Jensen
Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Trykt på Munken Premium Cream 13, 115 g
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Nodesats: Dansk Center for Musikudgivelse & Jakob K. Meile
Grafisk tilrettelæggelse: Lene Eklund-Jürgensen & Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-129-9

KODER, KAPITAL OG KURERER

Nye vinkler på Kominterns hemmelige apparat

AF

MORTEN MØLLER & NIELS ERIK ROSENFELDT

I årene 1934-37 var den britiske *Government Code and Cipher School* engageret i en særdeles sensitiv og yderst hemmelig operation. Travle og årvågne kodespecialister sad på den tid med deres avancerede udstyr og aflyttede og dekrypterede de chifrede radiotelegrammer, der løbende blev udvekslet mellem den internationale kommunismes hovedkvarter i Moskva og de enkelte kommunistpartier og øvrige kommunistiske støttepunkter rundt om i verden. Den trådløse trafik, som det herved blev muligt at følge med i, dækkede en lang række lande og bestod af en bred vifte af hemmelige budskaber om både politiske, økonomiske og organisatoriske forhold.

Resultaterne af aflytningen, der bar kodenavnet MASK, blev oprindeligt kun viderebragt til en yderst snæver kreds af ledende regeringsmedlemmer og efterretningsfolk i London. Alle dokumenterne var stemplet "Most Secret," og der skulle gå næsten ti år, før briterne følte, at tiden var inde til at dele de indhentede efterretninger med repræsentanter for deres nærmeste allierede, USA. Under hele Den Kolde Krig befandt MASK-dokumenterne sig bag lås og slå på begge sider af Atlanten. Men i årene efter Sovjetunionens og sovjetkommunismens sammenbrud blev de deklassificeret og stillet til rådighed for forskere og andre interesserede på *The National Archives* i Storbritannien. Kopier er i dag også at finde på *The National Cryptologic Museum Library* i USA.

Dette unikke materiale kom til Det Kongelige Bibliotek i elektronisk kopi i 2013 og bliver nu gjort tilgængeligt via bibliotekets hjemmeside. Alt i alt har biblioteket modtaget 8.176 sider, hovedsageligt affattet på engelsk. Materialet inkluderer telegrammer mellem Moskva og den internationale kommunismes hemmelige repræsentationer i USA, Kina, Østrig, Tjekkoslovakiet, Grækenland, Schweiz, Storbritannien, Frankrig, Holland, Sverige og Danmark. Den mest omfattende korrespondance er mellem London og Moskva (1.408 sider), hvilket efter alt at dømme mere er et udtryk for den britiske efterretningstjenestes prioriteringer

end for det britiske kommunistpartis status i det verdenskommunistiske hierarki. Således omfatter den opsnappede kommunikation mellem Moskva og Paris “kun” 962 sider, skønt både det franske kommunistparti og den hemmelige repræsentation i Paris indtog væsentligt mere centrale positioner i det kommunistiske system end deres britiske kammerater. Moskva-Prag (1.216 sider), Moskva-Basel (968 sider) og Moskva-Stockholm (639 sider) er andre centrale kommunikationsveje. Godt ti procent af telegrammerne (852 sider) omhandler kommunikationen mellem Moskva og København.¹

Materialet er uden al tvivl af central betydning både for belysningen af verdenskommunismens samlede netværk og for kortlægningen af den rolle, som danske kommunister – og udenlandske kommunister på dansk grund – spillede i dette netværk. Dets værdi bliver ikke mindre af, at der stadig ikke er fri og uhindret adgang til de arkiver i Moskva, hvor de russiske originaltelegrammer og andre former for kodekorrespondance befinder sig. Lige som materialet fra den tids sovjetiske efterretningstjenester – som i høj grad også indbefatter budskaber, der blev omsat til kode og overbragt via radiosignaler – heller ikke er alment tilgængeligt.

Målet med denne artikel er ikke at levere en samlet analyse af det omfattende materiale, men at give et overblik over materialets karakter, trække helt nye oplysninger frem med særlig dansk og skandinavisk interesse og udstikke rammerne for fremtidige undersøgelser. I det følgende tegnes der først et billede af den organisationsstruktur, der dannede grundlag for telegramtrafikken og kommunisternes hemmelige kommunikation i det hele taget. Dernæst kommer en kort præsentation af den hidtidige forskning på området, mens den mere detaljerede omtale af MASK-kildernes indhold vil koncentrere sig om følgende hovedtemaer:

1. Netværket af hemmelige kurerer – med særligt fokus på den gruppe danske kommunister, der udførte vigtige kureropgaver i Europa.
2. Moskvas politiske direktiver til de udenlandske kommunistpartier.
3. Andre udvalgte eksempler på, hvordan Moskva via kodede radiotelegrammer kommunikerede med meningsfæller i udlandet.

¹ Se den samlede registratur over materialet bagerst i denne artikel. I den eksisterende litteratur hersker der betydelig usikkerhed om MASK-materialets omfang; se nærmere i note 8.

4. De mangeartede aktiviteter, der blev udfoldet af det særlige undergrundsapparat i København omkring midten af 1930'erne, herunder de talrige kurerrejser ind og ud af den danske hovedstad.

Afslutningsvis peges der på en række konkrete spørgsmål, som vil være relevante at tage op i kommende undersøgelser baseret på MASK-materialet.

BAGGRUNDEN

Et grundlæggende spørgsmål må uvægerligt være, hvorfor MASK-materialet "kun" omfatter årene 1934-37. Der kan peges på flere forklaringer her.

Hvad begyndelsestidspunktet angår: For det første synes kommunikation via krypterede radiotelegrammer ikke for alvor at have vundet indpas inden for den kommunistiske verdensbevægelses hemmelige netværk før i 1930'erne. For det andet var der faktisk sporadiske britiske aflytningstilløb allerede fra 1930 og fremefter, men de dækkede kun enkelte storbyer såsom London, Stockholm og Berlin og indgik derfor ikke direkte i den mere vidtfavnende og tætmaskede MASK-operation.² For det tredje fik dekrypteringen tilsyneladende først sit virkelige gennembrud, da en "muldvarp," som var blevet anbragt i det britiske kommunistparti af kontraspionagetjenesten MI5, afslørede nøglen til den anvendte kode. Dertil kom, at MI5 i starten af 1934 havde sporet en ny hemmelig radiostation i London-området, hvorfra en fremtrædende britisk kommunist var begyndt at kommunikere med Moskva. Man fandt hurtigt frem til adressen og intensiverede herefter overvågningen af kommunisternes hemmelige undergrundsvirksomhed.

Og når det gælder sluttidspunktet: Efter nogle års forløb gik det op for de kommunistiske ledere i Moskva, at radiokommunikationen blev aflyttet og dekrypteret, hvilket selvsagt måtte tilskynde de ansvarlige til at udvikle en ny kode, som briterne ikke kunne bryde. Til det skal lægges effekten af de voldsomme rystelser, som Stalins store terror netop i 1937 sendte gennem det apparat, man brugte i kommunikationen med

² For det britiske aflytningsmateriale fra årene 1930-34, se *Comintern messages*, HW17/69-81, The National Archives, Kew, Storbritannien. Allerede i 1920erne lykkedes det briterne at opsnappe og dechifrere kodede radiotelegrammer fra den sovjetiske udenrigstjeneste. Se f.eks. Richard J. Aldrich: *GCHQ. The uncensored story of Britain's most secret Intelligence agency*, London 2010, s. 17-19.

udlandet. Talrige medarbejdere blev udrenset, arresteret og skudt, og mens dette inferno var på sit højeste, lukkede radiotrafikken på det nærmeste ned, så der ganske enkelt ikke var meget at aflytte. Således endte briternes dechifreringsventyr. I hvert fald på kortere sigt.³

Komintern

Anskuet fra en mere overordnet synsvinkel må det imidlertid fastslås, at den samlede historie på ingen måde kan reduceres til det, der skete mellem 1934 og 1937. I realiteten begynder den allerede med den russiske revolution i 1917, hvor Lenins bolsjevikker greb magten og etablerede en socialistisk sovjetrepublik. Som Lenin så det, var revolutionen i hans eget land dog kun at betragte som en forløber for en snarlig kommunistisk verdensrevolution. Det internationale perspektiv stod altså fra første færd helt centralt. Dette blev understreget yderligere i foråret 1919, hvor Lenin tog initiativ til stiftelsen af en ny *Kommunistisk Internationale*, også kaldet *Komintern*, som havde til formål at fremme den verdensrevolutionære proces og bane vej for oprettelsen af nye sovjetrepublikker andre steder på kloden. I begyndelsen var der tale om et temmelig skrøbeligt foretagende, men på den nye Internationales anden kongres i sommeren 1920 kom der betydelig mere styr på tingene, både politisk og organisatorisk.

Komintern fremstod officielt som et verdensparti, hvor de enkelte nationale kommunistpartier alene havde status som underordnede "sektioner" og derfor i alle væsentlige spørgsmål var forpligtet til at rette ind efter verdenspartiets øverste ledelse. Denne ledelse befandt sig både dengang og siden i Moskva og var fra starten stærkt domineret af russiske kommunister. Ønsket om centralisering og stram styring fra oven fandt også udtryk i de statutter og optagelsesbetingelser, der blev vedtaget på den anden kongres.

³ Nigel West: *MASK. MI5's Penetration of the Communist Party of Great Britain*, London 2006, spec. s. 1-2 og 39-40. Se også Barry McLoughlin et al.: *Kommunismus in Österreich 1918-1938*, Wien 2009, s. 394. I Fridrikh Firsov et al.: *Secret Cables of the Comintern 1933-1943*, New Haven and London 2014, s. 20, finder man dog en anden – ikke specielt overbevisende – forklaring på, at briterne indstillede aflytningerne i 1937. Årsagen skulle angiveligt være, at efterretningstjenesten MI5 på grund af en sparerunde måtte skære ned på staben og i øvrigt beroligede sig med, at periodens "folkefrontspolitik" havde lagt en dæmper på de britiske kommunisters revolutionære ildhu. Der ses således helt bort fra, at Moskva havde afsløret briternes årelange dechifreringsindsats. Se endvidere note 9.

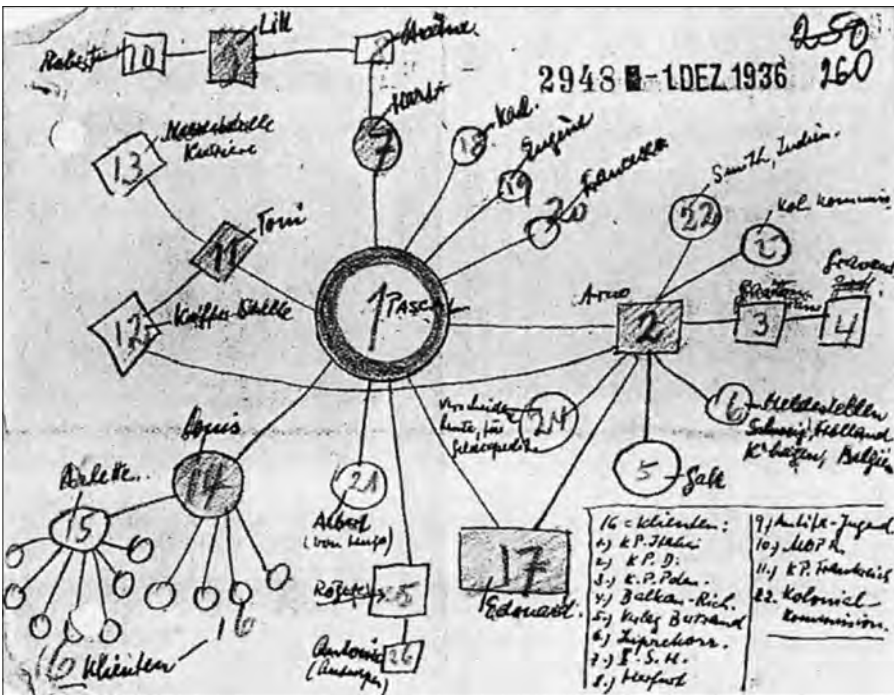
På kortere sigt kneb det dog en hel del med at skabe fodslag i rækkerne, men efter Lenins død i 1924, og i takt med, at Stalin gennem de følgende år gradvis konsoliderede sin magt, slog disciplinerings-tenden-serne igennem med stor kraft. Kulminationen blev nået i 1930'erne, hvor staliniseringen af Komintern var så godt som total.

For at kunne kontrollere et verdensomspændende parti må man råde over et verdensomspændende kontrolsystem. Efter kommunisternes opfattelse måtte dette netværk desuden i alt væsentligt være hemmeligt – eller “konspirativt,” som man udtrykte det – al den stund de i egen selvforståelse befandt sig midt i en kamp på liv og død med den samlede kapitalistiske verden. Allerede i 1920 blev der følgelig stillet krav om, at de enkelte “sektioner” i det skjulte etablerede et “illegalt apparat,” som skulle fungere parallelt med det officielle og i offentligheden kendte kommunistparti. På nogenlunde samme tid begyndte Komintern at opbygge sit eget dybt hemmelige kommunikationsnetværk, som lidt efter lidt kom til at strække sine fangarme ud over det meste af verden.

Dette netværk blev gennem alle årene styret fra Kominterns hovedkvarter i Moskva. Ledelsen lå oprindeligt i hænderne på en “særlig kommission,” siden på en “hemmelig afdeling” og senere igen på en “konspirativ afdeling.” Fra 1921 bar netværkets top den mere uskyldigt klingende betegnelse “Afdelingen for Internationale Forbindelser,” normalt omtalt som OMS efter de russiske for bogstaver. I 1936 skiftede kommunikationsapparatet endnu engang navn, nu til det ligeledes lidt tamme “Forbindelsestjenesten,” som undertiden – igen efter de russiske for bogstaver – blev forkortet til SS. Det forhold, at man fra og med 1921 ikke direkte skilte med det hemmelige og konspirative i selve navngivningen, betød dog på ingen måde, at hemmelighedskræmmeriet blev mindre med årene – tværtimod. Således udviklede der sig, som tiden gik, et stadig tættere samarbejde mellem OMS/SS-hovedkvarteret og Sovjetunionens hemmelige politi.⁴

Fra Moskva styrede Kominterns kommunikationsapparat en række “forbindelsespunkter,” som skridt for skridt og under yderst gedulgte former var blevet etableret i diverse storbyer rundt om i verden. Da systemet var udbygget, fandt man sådanne forbindelsespunkter i bl.a. Berlin, Hamborg, Riga, Tallinn, London, Antwerpen, Amsterdam, Bruxelles,

⁴ Se f.eks. Niels Erik Rosenfeldt: *Verdensrevolutionens generalstab. Komintern og det hemmelige apparat*, 2011, passim, spec. s. 22-24, 72-80, 246 og Niels Erik Rosenfeldt: *Komintern og det hemmelige apparat*. Jesper Jørgensen et al. (red.): *Komintern og de dansk-sovjetiske relationer*, 2012, s. 81-128, spec. s. 83-85. For yderligere litteratur om emnet, se noterne til afsnittet “Forskningen” i denne artikel.

Håndskrevet oversigt over opbygningen af Forbindelsestjenestens centrale punkt i Paris, hvortil også danske kurerer bragte penge og politiske direktiver. Forbindelsepunktets leder, "Pascal", var identisk med den schweiziske kvinde Lydia Dübi. Hun blev i 1937 kaldt tilbage til Moskva og henrettet som led i Josef Stalins voldsomme udrensninger, der i det hele taget gik hårdt ud over Kominterns hemmelige apparat (gengivet efter Peter Huber: *Stalins Schatten in die Schweiz*, Zürich 1994).

Paris, Madrid, Prag, Wien, Zürich, Athen, Istanbul, New York, Sao Paolo, Teheran, Harbin, Shanghai, Hongkong og Singapore. Samt – ikke at forglemme – i Oslo, Stockholm og København.

Den danske hovedstad ser ud til at have fået sit forbindelsepunkt i begyndelsen af 1930'erne. At dømme efter de foreliggende vidnesbyrd havde det sin centrale dækadresse i datidens kommunistisk dominerede "Interklub" for søfolk. Andre steder tjente f.eks. caféer, butikker, fiktive firmaer og "konspirative lejligheder" som camouflager for Kominternfolkene.

Forbindelsepunktet i København betjente ikke bare den hemmelige kommunikation mellem Moskva og Danmarks Kommunistiske Parti, DKP, men fungerede tillige som gennemgangsled for Moskvas kommunikation med det estiske, det polske og det såkaldte hviderussiske

Den nyopførte kontorbygning Vesterport på Vesterbrogade i København blev i 1930erne et midtpunkt for den kommunistiske verdensbevægelses hemmelige aktiviteter i den danske hovedstad. Vesterport husede blandt andet medarbejdere fra det kommunistkontrollerede Internationale Sømands- og Havnearbejderforbund, som holdt til i det fiktive firma A. Selvo & Co. (Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen).

(dvs. særlige østpolske) kommunistparti, som hver især havde ledende repræsentanter på dansk jord, og alle var illegale i deres hjemlande. For en kortere stund synes trafikken mellem Moskva og Wien ligeledes at være gået over Danmark, lige som København også havde en mere sporadisk rolle at spille, når det gjaldt forbindelserne til kommunisterne i Island, Finland og Holland. Ved få lejligheder blev der endog sendt meldinger til adresser i Sydamerika og Fjernøsten.

Københavns centrale placering i det hemmelige apparat i midten af 1930erne var ikke mindst et resultat af Hitlers magtovertagelse i Tyskland i 1933. Nu blev nemlig en række af Kominterns aktiviteter overført fra Berlin og Hamborg til den danske hovedstad. Det gjaldt væsentlige dele af det kommunistkontrollerede Internationale Sømands- og Havnearbejderforbund, ISH, og det gjaldt hovedparten af det såkaldte Vesteuropæiske Bureau, som gennem nogle år havde bistået Moskva med at holde de central- og vesteuropæiske kommunistpartier i stramme tøjler. Det tyske

kommunistparti oprettede ligeledes en ny forpost i København, i skikkelse af både en "Abschnittsleitung Nord" og et efterretningsapparat, efter at nazisterne havde forbudt partiet i Tyskland. Uden betydning var det næppe heller, at både Sovjetunionens militære efterretningstjeneste og efterretningsafdelingen under det sovjetiske hemmelige politi opretholdt hvert deres "residentur" i den danske hovedstad, og at efterretninger fra Nazi-Tyskland i stigende grad blev kanaliseret til Moskva via København.⁵

Hemmelige kommunikationsformer

Medarbejderne i Kominterns verdensomspændende netværk løste mange og højst forskelligartede opgaver. De drev den hemmelige radiostation ved de enkelte forbindelsespunkter. De krypterede og dekrypterede de kodebudskaber, der blev udvekslet mellem Kominternhovedkvarteret i Moskva og kommunistiske partier og organisationer i andre lande. De sikrede dækadresser og camouflerede "anløbssteder," og de stod for afsendelsen og modtagelsen af de kurerer, som kontinuerligt rejste omkring i verden på diverse konspirative missioner. Disse kurerer var normalt udstyret med et eller flere falske pas og desuden med en dobbeltbundet kuffert, hvor der f.eks. kunne gemme sig hemmelige direktiver, sensitive personoplysninger, fortrolige efterretningsrapporter og andre former for spionagemateriale. Samt – ikke mindst – betydelige pengesummer i fremmed valuta såsom dollars, schweizerfrancs eller svenske kroner, som af Moskva var blevet øremærket til de udenlandske kommunistpartier.

Udvekslingen af kodede radiotelegrammer kom til at præge Kominterns kommunikationssystem mere og mere og tog givetvis hurtigt fart igen efter tilbageslaget under Stalins terror i 1937. Men kurertrafikken var efter alt at dømme stadig af stor betydning. Pengebeløbene måtte jo under alle omstændigheder overføres rent fysisk, og på grund af aflytningsfaren forekom det i mange tilfælde mere sikkert at lade en personlig udsending overbringe en ultrahemmelig ordre pr. brev. I den sammenhæng kunne radioen bruges til at informere de forskellige forbindelsespunkter om, at det lokale kommunistparti var blevet anvist så og så stor en sum penge, eller at en kurer nu var på vej fra den og den by med de tildelte kontanter eller hemmelige direktiver i kufferten. Hvis der da ikke omvendt var tale om, at et forbindelsespunkt i udlan-

⁵ Se f.eks. Rosenfeldt 2011, s. 84-92, 177-83, 202-18 og Rosenfeldt 2012, s. 93-105; McLoughlin 2009, s. 387-89; MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/10: 1.1.1935, 14.1.1935, 7.4.1935, 11.8.1935, 13.10.1935, 15.10.1935 samt HW17/11: 23.1.1936, 13.7.1936, 21.7.1936, 26.7.1936, 27.7.1936, 28.7.1936, 29.7.1936, 1.8.1936, 2.8.1936.

det ad trådløs vej fandt det på sin plads at fortælle Moskva, at pengene var blevet modtaget, eller at en kurer havde sat kurs mod Sovjetunionen for at afrapportere eller levere post. Desuden spillede kurererne selvsagt en central rolle, når indholdet af et æterbåret telegram skulle viderebringes til en lokalitet, hvor kommunisterne ikke rådede over en hemmelig radiostation.

Det kan også udtrykkes på en anden måde: De forbindelsespunkter, Komintern opretholdt rundt om i verden, fungerede som et afgørende bindeled mellem Moskva og den officielle ledelse af de udenlandske kommunistpartier og havde efter alt at dømme også deres særlige repræsentanter i de enkelte partier. Forbindelsespunkternes folk fik på den måde rig mulighed for at følge med i, hvad der foregik inden for hvert parti og orientere Kominternhovedkvarteret herom uden om dette partis egne ledere. Da både Moskvas budskaber til partierne og partiernes indberetninger til Moskva normalt var affattet i kode, vandrede disse meldinger rent automatisk gennem det nærmeste forbindelsespunkt. Også af den grund var medarbejderne her særdeles godt rustet til at udfylde rollen som Kominternstabens – og dermed i sidste instans Stalins – øjne og ører i det pågældende kommunistparti. Den enkelte partiledelse havde derimod ingen ret til at bestemme over forbindelsespunktets indre anliggender. Her blev den hemmelige dagsorden så godt som udelukkende sat på allerhøjeste plan i Sovjetunionen.

Men ikke nok med det. Selv de "repræsentanter" og "instruktører," som Komintern med jævne mellemrum udsendte til de forskellige kommunistpartier, rangerede lavere i det interne Kominternhierarki end cheferne for de lokale forbindelsespunkter. På den baggrund kan det ikke undre, at forbindelsespunkternes ledere i mange tilfælde ikke var hentet fra det land, de opererede i, og derfor heller ikke var medlemmer af det kommunistparti, som var genstand for kontrollen. I adskillige år blev OMS-punkterne i Berlin, Wien, New York og Sao Paolo eksempelvis ledet af russere, mens chefen for københavnerpunktet i midten af 1930'erne ser ud til at have været en tysker ved navn "Kud-del." Efterhånden som Stalin fik sikret sig, at lederne af de udenlandske kommunistpartier var ubetinget loyale mod ham selv og hans regime, synes visse af disse topfolk dog at være blevet involveret mere direkte i det hemmelige kommunikationssystem, end tilfældet havde været tidligere.

Ved siden af den kontrol, som Kominternhovedkvarteret via forbindelsespunkterne udsatte kommunistpartierne rundt om i verden for, kom så opgaven med at kanalisere hemmelige efterretninger om den kapitalistiske fjende videre til Moskva. Mens størsteparten af partiernes

ordinære medlemmer blev holdt uden for den slags aktiviteter, har vi i dag klare vidnesbyrd om, at flere af partiernes spidser vitterligt stod til rådighed her.

Den allervigtigste partner for Kominterns forbindelsespunkter, når det gjaldt regulær agentvirksomhed, var dog efter alt at dømme de illegale apparater, der på Moskvas ordre var blevet oprettet af de enkelte kommunistpartier som en strengt isoleret og omhyggeligt camoufleret parallel til den officielle partiorganisation. Omfanget af disse undergrundsapparater – med de dertil knyttede grupper af “hemmelige partimedlemmer” – varierede efter alt at dømme ganske meget fra parti til parti. Men der er ingen tvivl om, at de illegale apparater, der opererede i f.eks. Tyskland før 1933 og i USA og Storbritannien op gennem 30'erne, spillede en særdeles betydningsfuld rolle, når det kom til decideret spionage. Ofte gennemført i et tæt samspil med Sovjetunionens regulære efterretningstjenester.

Det samlede mønster var således ganske kompliceret. Men én ting står fast: Kominterns krypterede radiokommunikation må betragtes som en af mønstrets helt centrale brikker.⁶

FORSKNINGEN

Billedet af Kominterns organisatoriske opbygning og hemmelige strukturer er kommet til at stå stadig skarpere gennem de seneste årtier. Ikke mindst som følge af, at russiske arkiver i et ikke ringe omfang har åbnet deres døre for forskerne, men også fordi nyt materiale om den internationale kommunisme er blevet tilgængeligt i adskillige andre lande. Det har derfor været muligt at angribe emnet fra flere forskellige vinkler. Nogle af de seneste års videnskabelige undersøgelser har især koncentreret sig om Kominterns hovedkvarter i Moskva. Andre har først og fremmest drejet sig om de enkelte kommunistpartier og deres undergrundsapparater. Andre igen har fokuseret på bestemte personligheder, der var aktive inden for den kommunistiske verdensbevægelse, både på den åbne scene og i det skjulte. En række vigtige kildesamlinger, som hver især dokumenterer forskellige aspekter af Kominterns virksomhed, har ligeledes set dagens lys.⁷

⁶ Se f.eks. Rosenfeldt 2011, s. 72-92; Rosenfeldt 2012, s. 83-85, 93-104, 106-12; McLoughlin et al. 2009, s. 375-80, spec. s. 376 og 379.

⁷ Foruden West 2005, McLoughlin et al. 2009, Rosenfeldt 2011, Rosenfeldt 2012 og Jørgensen et al. 2012, som der refereres til ovenfor, se f.eks. Kevin McDermott and Jeremy Agnew: *The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin*, London

Når det gælder mere samlede studier af de krypterede radiotelegrammer og andre former for kodekorrespondance, der blev udvekslet inden for Kominternsystemet, må forskernes indsats dog indtil videre betegnes som relativt sporadisk. En hovedforhindring har selvfølgelig været, at det arkiv, hvor originaltelegrammerne befinder sig, ikke er frit tilgængeligt for historikerne. Alligevel har enkelte forskere opnået adgang til forskellige dele af dette materiale. Det har bl.a. resulteret i kildesamlingen *Moscou-Paris-Berlin. Télégrammes chiffrés du Komintern (1939-1941)*, red. af Bernhard H. Bayerlein et al., Paris 2003. Som titlen angiver, omhandler den kun et højst beskedent antal kommunistpartier og et begrænset åremål omkring starten på Anden Verdenskrig, altså en periode, der ligger lidt efter MASK-operationens afslutning. Men samlingens *Introduction* bidrager alligevel til at kaste lys over rammebetingelserne for den telegramudveksling, der blev opsnappet og afkodet af briterne. Som et andet vigtigt eksempel kan og bør nævnes, at adskillige kodetelegrammer, der relaterer sig til forholdet mellem Moskva og det amerikanske kommunistparti, er blevet udnyttet i Harvey Klehr et al.: *The Soviet World of American Communism*, New Haven 1998.

Den russiskfødte historiker og forhenværende medarbejder ved det tidligere Kominternarkiv i Moskva Fridrikh Firsov udgav i 2007 værket

1996; Tim Rees and Andrew Thorpe (eds.): *International Communism and the Communist International 1919-43*, Manchester 1998; Mikhail Narinsky and Jürgen Rohahn (eds.): *Centre and Periphery. The History of the Comintern in the Light of New Documents*, Amsterdam 1996; Alexander Vatlin: *Die Komintern. Gründung, Programmatik, Akteure*, Berlin 2009; Serge Wolikow: *L'Internationale communiste (1919-1943). Le Komintern ou le rêve déchu du parti mondial de la révolution*, Paris 2010; Robert Service: *Comrades. A World History of Communism*, London 2007; Norman Laporte et al. (eds.): *Bolshevism, Stalinism and the Comintern. Perspectives on Stalinization, 1917-53*, London 2008; Niels Erik Rosenfeldt: *The 'Special' World. Stalin's power apparatus and the Soviet system's secret structures of communication*, 1-2, 2009, spec. vol. 2; Michael Buckmiller und Klaus Meschkat (Hrsg.): *Biographisches Handbuch zur Geschichte der Kommunistischen Internationale. Ein deutsch-russisches Forschungsprojekt*, Berlin 2007; G.M. Adibekov et al.: *Organizatsionnaja struktura Kominterna, 1919-1943*, Moskva 1997; Fridrikh Firsov: *Sekretnyje kody istorii Kominterna 1919-1943*, Moskva 2007; Iosif Linder and Sergej Tjurkin: *Krasnaja pautina. Tajny razvedki Kominterna 1919-1943*, Moskva 2005; Peter Huber: *Stalins Schatten in die Schweiz*, Zürich 1994; Harvey Klehr et al.: *The Secret World of American Communism*, New Haven 1995; Harvey Klehr et al.: *The Soviet World of American Communism*, New Haven 1998; Thomas Sakmyster: *Red Conspirator. J. Peters and the American Communist Underground*, Urbana 2011; Ivo Banac (ed.): *The Diary of Georgi Dimitrov 1933-1949*, New Haven 2003; Jesper Jørgensen (Jørgensen) et al. (red.): *Datskije kadry Moskvy v stalinskoje vrenja. Izbrannyje dokumenty iz litjnykh del dattjan v arkhive Kominterna, 2014; Politbjuro TsK RKP(b) – VKP (b) i Komintern, 1919-1943. Dokumenty*, Moskva 2004; *Komintern i storaja mirovaja vojna, 1-2*, Moskva 1994-1998; *Komintern protiv fasjizma. Dokumenty*, Moskva 1999.

Sekretnyje kody istorii Kominternna 1919-1943 (De hemmelige koder i Kominterns historie 1919-1943). Firsov fik under sit arbejde i arkivet bl.a. mulighed for at kopiere et betydeligt antal hemmelige radiotelegrammer og tog endvidere en række notater. Hans værk er i høj grad relevant for udforskningen af både kodekorrespondancen, kurertrafikken og forbindelsespunkternes virksomhed i det hele taget.

Via en særlig liste i denne bog kan man f.eks. finde frem til, hvem og hvad der gemmer sig bag en række af de dæknavne og kodeord, der blev anvendt i den hemmelige kommunikation. Bogen giver desuden et godt indtryk af omfanget af den samlede kodekorrespondance med de enkelte forbindelsespunkter i og uden for Europa. For perioden 1933-43 bringer Firsov en oversigt over antallet af "sager" i forbindelsesapparatets arkiv omhandlende de enkelte forbindelsespunkter. Disse sager synes også at inkludere andre former for kodemateriale som f.eks. kopier af den ligeledes højt prioriterede kurerpost, og en direkte sammenligning med antallet af radiotelegrammer i MASK-materialet er derfor vanskelig. Alligevel er listen ikke mindst i en dansk kontekst interessant læsning – se tabel 1 på modstående side.

Skønt det danske kommunistpartis betydning i den globale kommunistiske bevægelse var minimal, udgjorde København, som tabellen viser, ikke desto mindre et af de travleste punkter for den hemmelige kommunikation, fordi den danske hovedstad i en periode blev bindeled i den omfattende kommunikation mellem Moskva og flere af de illegale europæiske kommunistpartier.

Firsov oplyser, at alene sagerne i kommunikationen fra USA til Moskva indeholder godt 3.000 sider. Den samlede globale kodekorrespondance har med andre ord været særdeles omfattende, og de britiske aflytninger af radiotelegrammerne fra OMS/SS udgør kun en mindre del. Hvis vi antager, at de danske og amerikanske sager er af nogenlunde samme omfang, vil et forsigtigt bud på den samlede kodekorrespondance mellem Moskva og København i årene 1933-43 lyde på cirka 6.000 sider – flere end syv gange så mange som de 852 sider, det i årene 1934-37 lykkedes briterne at opsnappe.

I maj 2014 udgav Fridrikh Firsov (nu bosat i USA) sammen med Harvey Klehr og John Earl Haynes bogen *Secret Cables of the Comintern 1933-1943*. Værket baserer sig på en oversættelse af Firsovs oprindelige russisksprogede undersøgelse, men teksten er blevet stærkt omarbejdet af Klehr og Haynes, uden at disse to medforfattere dog på egen hånd har studeret selve de notater og kopierede kodemeddelelser, som i sidste ende udgør fremstillingens fundament. Dette grundlæggende

Tabel 1: Antal sager i Forbindelsestjenestens arkiv 1933-43.

<i>Land</i>	<i>Antal sager</i>	<i>– heraf:</i>	
		<i>indgående</i>	<i>udgående</i>
Frankrig	90	41	49
Kina	60	32	28
Tjekkoslavakiet	41	26	25 [sic]
USA	40	21	19
Danmark	38		
Sverige	36	17	19
Spanien	35		
Holland	34	20	14
England	31	13	18
Schweiz	30		
Bulgarien	24		
Tyskland	23	17	6
Østrig	23	11	12
Sydamerika	23	11	12
Jugoslavien	15	9	6
Grækenland	14		
Australien	14	4	10
Belgien	8	3	5

kildemateriale har Firsov været i stand til at bringe med ud af Rusland; det befinder sig i dag på Hoover Institution on War, Revolution and Peace ved Stanford University i Californien.

Den engelsksprogede udgave rummer to afsnit om hhv. kodekommunikationen i almindelighed og Moskvas subsidiering af de udenlandske kommunistpartier – med spredte eksempler fra forskellige lande. Desuden behandles emnerne Folkefronten, Den Spanske Borgerkrig, Stalins terror, Kina, Hitler-Stalinpagten og Anden Verdenskrig, sådan som de bl.a. afspejler sig i de hemmelige telegrammer. Svarende til Firsovs oprindelige værk indeholder bogen talrige værdifulde oplysninger, men på grund af de mange justeringer i forhold til forlægget kan den ikke uden videre erstatte den russisksprogede fremstilling. Således fokuserer det nye værk

mere på centrale storpolitiske spørgsmål og tilsvarende mindre på radio-kommunikationens organisatoriske og tekniske sider. Den samlede liste over dæknavne og kodeord er heller ikke med her. Endelig omhandler bogen i betydeligt omfang temaer, der ligger uden for MASK-perioden.

Som de tre forfattere selv påpeger, må man desuden tage i betragtning, at Firsov i sin tid kun havde adgang til en begrænset del af den krypterede korrespondance i det tidligere Kominternarkiv; meget materiale befinder sig med andre ord stadig bag lås og slå i Moskva, helt uden for videnskabens rækkevidde. Det bør ligeledes noteres, at bogen stort set overlader det til fremtidige forskere at foretage mere systematiske sammenligninger mellem Firsovs kilder og indholdet af de britiske dekrypteringer eller andre vidnesbyrd af beslægtet art. Omtalen af den forskning, der allerede tidligere er blevet gennemført inden for værkets samlede temakreds, forekommer samtidig noget selektiv. Om egentlige fortolkningsdiskussioner med andre historikere er der sjældent tale. Det er derfor ikke altid helt let at fastslå, hvornår 2014-udgaven byder på decideret ny indsigt.

Under alle omstændigheder: *Secret Cables of the Comintern* strejfer kun i yderst få tilfælde forhold, der direkte omhandler Danmark og det øvrige Skandinavien.⁸

MASK

Spørgsmålet må herefter være, i hvilken grad og på hvilken måde den hidtidige forskning direkte har taget afsæt i de dekrypterede MASK-materialer fra årene 1934-37. Det billede, der tegner sig her, er temmelig heterogent. I Nigel Wests bog *MASK. MI5's Penetration of the Communist*

⁸ Firsov et al. 2014, især s. 7-37. Der foreligger i den eksisterende forskningslitteratur modstridende oplysninger om MASK-materialets samlede omfang. Hos Bayerlein et al. (red.) 2003, s. 34 kan man læse, at materialet kun omfatter korrespondancen mellem London og Moskva, hvilket er forkert. I Firsov et al. 2014, s. 19 hedder det kortfattet og uden nærmere specifikationer: "The British read 1.571 decrypts." Man må således tro, at dette tal repræsenterer MASK-materialets samlede omfang, hvilket er en voldsom underdrivelse og en tilsvarende massiv nedtoning af materialets potentiale. Firsov og hans medforfattere synes at have misforstået deres kilde, en noget uklar tekst hos West 2006, s. 5. Samme West siger faktisk (s. 1), at briterne opsnappede og dekrypterede hele 14.000 kodede radiotelegrammer. Her er vi altså ovre i den stik modsatte grøft. Der angives dog ingen kilder, og det "runde" tal kan i sig selv virke en smule suspekt. Indtil videre synes det bedste udgangspunkt for beregningerne at være de 8.176 sider, der i kopi er blevet overført til Det Kongelige Bibliotek i 2013. Hertil skal lægges et mindre antal telegrammer mellem Moskva og Amsterdam, der ikke har kunnet leveres fra London. Alt i alt kan det således anslås, at det samlede MASK-materiale består af ca. 8.500 enheder.

Party of Great Britain, London 2005, gengives et stort antal opsnappede radiotelegrammer mellem Moskva og London, suppleret med forskellige former for baggrundsstof. Bogen er nyttig, men har også sine klare begrænsninger. Dels er det kun Kominterns korrespondance med komministere i den britiske hovedstad og ikke med forbindelsespunkter og partier andre steder på kloden, der viderebringes. Dels er baggrundsorienteringen temmelig usystematisk og præget af en vis mangel på præcision. Wests overordnede konklusion er dog klar: Moskva førte stram kontrol med det britiske kommunistparti; partileder Harry Pollitt modtog løbende direktiver om stort og småt fra Komintern, og partiet var engageret i regulær spionage i endnu højere grad, end man tidligere har forestillet sig. Men West *behandler* ikke materialet; der mangler en dyberegående, sammenhængende og detaljeret undersøgelse af de enkelte telegrammers indhold.⁹

En mere summarisk omtale af MASK-projektet – igen med sigte på, hvad aflytningen afslørede om kommunistisk aktivitet i Storbritannien – finder man i Christopher Andrew: *The Defence of the Realm. The Authorized History of MI5*, London 2009, og i Richard J. Aldrich: *GCHQ. The uncensored story of Britain's most secret Intelligence agency*, London 2010.

I Keith Laybourn og David Murphys *Under the Red Flag. A History of Communism in Britain*, London 1999, refereres der ligeledes til MASK. Men det sker kun i ganske få tilfælde, og endnu engang er det udelukkende britiske forhold, kikkerten rettes imod. I Ronald Radosh et al.: *Spain Betrayed. The Soviet Union and the Spanish Civil War*, New Haven 2001, gengives enkelte telegrammer vedrørende Spanien. MASK-materialet udnyttes i langt højere grad til belysning af selve det hemmelige Kominternsystem i bogen *Kommunismus in Österreich 1918-1938*, af Barry McLoughlin et al., Wien 2009. Her findes stof om kurerer, rejseruter, pengeoverførsler, navne på medarbejdere i det lokale forbindelsespunkt, sikkerhedsproblemer, kommunikationsvanskeligheder, m.m. Men emnet behandles kun på relativt få sider, og atter er det forhold

⁹ Ligesom Firsov et al. 2014 er West ikke opmærksom på, at Moskva faktisk opdagede briternes aflytninger. Han skriver således direkte (West 2005, s. 2), at Kominternhovedkvarteret i Moskva havde fuld tiltro til kodesystemerne og “never learned that its integrity had been compromised”. Hvad specielt angår pengeoverførsler fra Moskva, som de belyses i MASK-materialet, se West 2005, passim. I Firsov et al. 2014, spec. s. 38-50, finder man ligeledes en række oplysninger om Moskvas finansiering af de udenlandske kommunistpartier, her blot baseret på kopier af og notater fra udvalgte originaldokumenter i det tidligere Kominternarkiv. Se endvidere Victor Loupan og Pierre Lorrain: *L'argent de Moscou. L'histoire la plus secrète du PCF*, Paris n.d. (1994).

dene i et enkelt land, der er i centrum for opmærksomheden – trods enkelte sideblikke til f.eks. København. Under alle omstændigheder er *Kommunismus in Österreich* et lovende tegn på, at tilsvarende undersøgelser af kommunistpartier og forbindelsespunkter i andre lande, der baserer sig på MASK, efter al sandsynlighed vil resultere i væsentlig ny viden. Det viser også de fremstillinger, der – indtil videre kun på enkelte områder – har anlagt en dansk/nordisk vinkel på emnet.

I Morten Møllers nypublicerede bog *Ellen og Adam – en fortælling om kærlighed og terror i Stalins Moskva* bliver MASK-dokumenter eksempelvis brugt til at belyse den danske kommunist Ellen Schou og hendes danske kollega Gottlieb Japsens virksomhed som hemmelige Kominternkurerer – et aspekt, der foldes yderligere ud senere i denne artikel.

Også Jørgen Grønvald Laustsen har i værket *Medløbere og modløbere. DKP, besættelsen og illegaliteten*, 2010, støttet sig på udvalgte radiotelegrammer, specielt dem, der blev udvekslet mellem Moskva og København. På det grundlag beskriver han kortfattet, hvorledes der i 1930'erne var en omfattende trafik af penge og kurerer, og hvordan enkelte danske kommunister blev rekrutteret både til den såkaldte Leninskole og til OMS' særlige radioskole i den sovjetiske hovedstad. Tyngdepunktet i Grønvald Laustsens fremstilling ligger imidlertid – som det fremgår af undertitlen – i en senere periode.

I antologien *Komintern og de dansk-sovjetiske relationer*, red. af Jesper Jørgensen et al., 2012, har Niels Erik Rosenfeldt som led i en gennemgang af Kominterns hemmelige apparat ligeledes trukket på forskellige MASK-dokumenter, dog igen kun inden for et relativt afgrænset felt. Artiklen kaster f.eks. yderligere lys over en affære i København i 1935, hvor dansk politi arresterede et mindre antal prominente Kominternfolk og sovjetiske efterretningsagenter, mens Moskva i al hemmelighed bad det lokale OMS-punkt om at holde skarpt øje med sagen og sammen med "partiet" yde de anholdte al mulig bistand. Blandt de øvrige temaer, der berøres i denne artikel, er det danske forbindelsespunkts rolle som gennemgangsled til forskellige kommunistpartier i udlandet og mere specifikt pengeoverførslerne fra Komintern via Stockholm til det britiske kommunistparti.

Netop spørgsmålet om den økonomiske støtte fra Moskva til de udenlandske kommunistpartier optager mange forskere – også når det gælder Norden. I værket *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917-1990*, red. af Morten Thing, 2001, ny udgave 2012, har seks historikere gjort en stor og fortjenstfuld indsats for at samle flest mulige informationer om de pengebeløb, der gennem årene blev afsat til kom-

munistpartierne i Sverige, Norge, Danmark, Island og Finland. Blandt de kilder, der henvises til, figurerer også flere MASK-dokumenter. Det skal dog bemærkes, at hovedkapitlerne ikke er blevet revideret i 2012-udgaven af værket; de oplysninger af direkte eller indirekte relevans for emnet, der er dukket op i forskningen inden for de sidste 10 år, er altså ikke udnyttet.

ISCOT og Venona

Hvis målet er at placere MASK i en bredere efterretningsmæssig kontekst og i komparativt øjemed udvide undersøgelsen til en længere periode, må opmærksomheden selvsagt også rettes mod de øvrige kendte eksempler på opsnappet radiokommunikation, der afspejler Moskvas hemmelige kontakter med politiske støtter og agenter i udlandet. De sporadiske britiske aflytninger 1930-34 har endnu ikke været genstand for udforskning. Det såkaldte ISCOT-program, hvor briterne igen var på spil, har derimod været beskrevet eller omtalt af flere forskere, heriblandt John Croft, Herbert Romerstein, Richard J. Aldrich og Mette Skak. ISCOT-dekrypteringerne omfatter imidlertid først tiden efter maj/juni 1943, hvor Komintern officielt blev nedlagt og de fleste af dens opgaver overført til det sovjetiske kommunistpartis apparat. Og de dækker især russernes kommunikation med de partisanbevægelser og venstrefløjspartier, der opererede bag fjendens linjer under Anden Verdenskrig, med andre ord et betydelig snævrere felt end MASK.¹⁰

Hertil kommer det projekt, som under kodenavnet Venona blev iværksat af USA med støtte fra briterne. Igen fandt aflytningen hovedsageligt sted i krigsårene, altså delvis efter Kominterns formelle opløsning, mens selve dekrypteringen først for alvor kom i gang i slutningen af 1940'erne. Venona adskilte sig også på andre måder fra MASK: Hovedmålet var at afsløre de agenter, der arbejdede for de forskellige sovjetiske efterretningstjenester inden for centraladministrationen, forsvaret og forskellige forskningsinstitutioner i USA og

¹⁰ John Croft: Reminiscences of GCHQ and GCB. *Intelligence and National Security*, 13:4, 1998, s. 133-43; Herbert Romerstein: Aspects of World War II History Revealed through ISCOT Radio Intercepts. *The Journal of Intelligence History*, 5:1, 2005, s. 15-28; Mette Skak: Komintern og kadrekontinuiteten efter 1943. Jørgensen et al. 2012, s. 129-203, spe. 176-81; Aldrich 2010, s. 37-38; West 2005, s. 228, 243, 314. Se også Eduard Mark: *Revolution by Degree. Stalin's National Front Strategy for Europe, 1941-1947*, Woodrow Wilson International Center for Scholars. Working Paper No. 31, Washington, D.C. 2001.

andre vestlige lande. Det var således ikke generelle kommunistiske *partirelationer*, der dominerede billedet her.¹¹

Aktuel status

Samlet set må det konstateres, at kun en brøkdel af det MASK-materiale, der nu kan studeres på Det Kongelige Bibliotek, er blevet gennemgået – for slet ikke at sige gennemanalyseret – af historikere. Eller anderledes udtrykt: Kun en beskedent del af Kominterns verdensomspændende netværk er for alvor blevet afdækket. Den forskning, som findes på området, har tilmed i langt de fleste tilfælde kun drejet sig om et enkelt land, et enkelt kommunistparti, et enkelt forbindelsespunkt eller et enkelt tema. Ikke helt sjældent er det ydermere kun et fåtal af de kilder med relevans for det valgte studieobjekt, der er blevet inddraget til belysning af det pågældende emne. Den overordnede kontekst tegner sig derfor i mange tilfælde ret svag. Set under ét er der mestendels tale om spredte – omend ofte højest interessante – punktnedslag, som for en samlet betragtning kan tage sig lidt tilfældige ud og i hvert fald ikke er styret af nogen konsekvent strategi for udnyttelsen af MASK-materialet som helhed.

Grundmønstret i den hidtidige forskning bidrager i sig selv til at afstikke de veje, som kommende undersøgelser med fordel kan følge. Men også det individuelle punktnedslag siger noget om materialets muligheder på længere sigt, for så vidt som man her kan danne sig et indtryk af, hvor langt ned i dybden og detaljen analysen har en chance for at komme. I det følgende vil hovedvægten ligge på nogle af de konkrete og hidtil ukendte historier – primært med et dansk fokus – der gemmer sig i korrespondancen mellem Moskva og de enkelte forbindelsespunkter.

KOMINTERNES KURERER

Én ting var selve udvekslingen af radiotelegrammer. En anden var de postforsendelser, der – som det netop beskrives i radiotelegrammerne –

¹¹ Der findes en betydelig litteratur om Venona-projektet. Nævnes kan eksempelvis John Earl Haynes and Harvey Klehr: *Venona. Decoding Soviet Espionage in America*, New Haven 1999; *Venona. Soviet Espionage and the American Response*, Washington, D.C. 1996; Herbert Romerstein and Erik Breindel: *The Venona Secrets. Exposing Soviet Espionage and American Traitors*, Washington, D.C. 2000. Operationen er også omtalt i Christopher Andrews tidligere nævnte værk *The Defense of the Realm* og i Richard J. Aldrichs ligeledes nævnte *GCHQ. The uncensored story of Britain's most secret Intelligence operation*.

blev bragt rundt i verden af en række kurerer med base i Moskva. Disse kurerer tilhørte alle en elite, der var omhyggeligt udvalgt og kontrolleret af Sovjetunionens hemmelige politi. Deres arbejde var så følsomt, at det under ingen omstændigheder måtte omtales i mindre sikkerhedslearede grene af Kominterns vældige apparat.¹²

Kurererne fungerede som budbringere af essentiel information og som leverandører af nye arbejdsopgaver. De var forudsætningen for, at bevægelsens globale netværk kunne fungere. Kurererne var imidlertid ikke blot diskrete postbude for Kominterns ledelse. Det var også dem, der fragtede betydelige pengebeløb ud til de enkelte forbindelsespunkter og ad den vej bidrog til at styrke den kommunistiske stemme i de enkelte lande.

Mindre beskeder eller mikrofilm kunne smugles over landegrænserne i en uskyldig tandpastatube. Penge kunne syes ind i en specialfremstillet hofteholder eller skjules i den dobbeltbundede kuffert. Der var også særlige retningslinjer for, hvorledes kurererne skulle give sig til kende, når de ankom til en ny destination. "Kommer De fra Stockholm?" får en fransk forbindelse til opgave at spørge, da han i august 1936 skal mødes med en udenlandsk kontakt på et hotel i Paris. "Nej, fra København," skal svaret lyde, før identiteten på kureren er bekræftet.¹³

Kurerernes aktiviteter var i den kommunistiske terminologi defineret som "illegale." Det betød, at aktiviteterne foregik "under jorden," men det betød ikke nødvendigvis, at de også var ulovlige. I lande, hvor kommunistpartiet var forbudt – og dem var der mange af i 30'erne – var metoderne uomgængelige for at sikre fortsat kommunistisk aktivitet og overlevelse. Desuden *var* det i de fleste lande ulovligt at importere større pengebeløb i fremmed valuta uden myndighedernes tilladelse. Hertil kom de tilfælde, hvor Kominternudsendinge i samarbejde med sovjetiske efterretningsorganer bedrev direkte spionage i udlandet. Men de illegale arbejdsmetoder kunne også "blot" have til formål at skjule Sovjetunionens og Kominterns omfattende kontrol med de enkelte kommunistpartier, dels for at modvirke beskyldninger om, at partierne i ét og alt blev dirigeret fra Moskva, dels for at undgå den omfattende politiovervågning, som de revolutionære kommunister var genstand for over det meste af verden.

Telegrammerne mellem Moskva og de europæiske forbindelsespunkter gør det muligt at danne sig et bedre overblik over kurererne og

¹² Rosenfeldt 2011, s. 270; Rosenfeldt 2012, s. 102.

¹³ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/14: 23.8.1936.

deres aktiviteter, end det tidligere har været tilfældet. Resultaterne må dog tages med et vist forbehold. For det første, fordi MASK-materialet som nævnt er ukomplet, og telegramtrafikken har været væsentligt mere omfattende (for flere forbindelsespunkters vedkommende er der store huller i korrespondancen, og adskillige steder fremgår det, at hele passager har vist sig umulige at dekryptere). For det andet, fordi de britiske afskrifter ikke altid forekommer lige pålidelige med hyppige variationer i kurernavnenes stavemåder. Og for det tredje, fordi det i telegrammerne kan være svært at skelne kurerer fra de mange andre kommunister (politiske flygtninge, pasforfalskere, kommunister på gennemrejse, etc.), som optræder i materialet.

Tager man udgangspunkt i det bedst dokumenterede af årene og indsnævrer kurerbegrebet til at omfatte de ofte identificerbare *pengekurerer* med base i Moskva, er det imidlertid muligt at trække væsentlige og nye oplysninger frem. Vi har i materialet gennemgået samtlige opsnappede telegrammer i 1936 mellem Moskva og forbindelsespunkterne i København, Stockholm, Paris, Prag og Basel og desuden tilføjet oplysninger fra briternes egen (og meget ukomplette) oversigt over kureraktiviteter dette år.¹⁴ Via trafikken til de fem byer får vi et indtryk af kurerernes antal, nationalitet og køn – og vi får en indikation af omfanget af pengeoverførsler fra det sovjetiske regime via Komintern til broderpartierne i store dele af Europa.

Mens forbindelsespunktet i København ud over DKP også overførte penge til især de illegale polske og estiske kommunistpartier, stod Stockholm for pengeoverførsler til Sverige, Norge og Storbritannien. Paris tog sig af Frankrig og nabolandet Spanien. Prag havde både Tjekkoslovakiet, Østrig, dele af det illegale tyske kommunistparti og flere af de øvrige østeuropæiske partier under sig. Basel-punktet stod – ud over pengeleverancer til de schweiziske kommunister – sandsynligvis også for pengestrømme til kommunister længere sydpå. Bortset fra pengetrafikken til Amsterdam, som det for året 1936 ikke har været muligt at fremskaffe hos National Archives i London, dækker de fem byer med andre ord en betragtelig del af Kominterns samlede pengeoverførsler i Europa.

Som vist i tabel 2 på de følgende sider kan vi for året 1936 dokumentere overførsler fra Moskva til de fem forbindelsespunkter på knap 2,4 millioner danske kroner. Et beløb, der i 2014 svarer til cirka 83,2 millioner kroner. I betragtning af det britiske materiales ufuldstændighed

¹⁴ For briternes kureroversigt, se MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/37.

Tabel 2: Pengekurerer 1936 mellem Moskva og Kominterns forbindelsespunkter i Paris, Stockholm, København, Prag, Basel (baseret på samtlige opsnappede telegrammer det pågældende år samt briteres oversigt over kureraktiviteter. Kun dokumenterede pengerejser er medbragt i oversigten. Forkert staveform i navnene kan forekomme).

<i>Navn</i>	<i>Nationalitet</i>	<i>Bagage</i>	<i>Valuta</i>	<i>1936- kroner</i>	<i>2014- kroner</i>
Paris 1936					
[Simon] Feldman	amerikansk	68.500	NLG	102.750	
[Simon] Feldman	amerikansk	70.000	CHF	35.000	
Gottlieb Japsen	dansk	2.070.000	[FRF]	207.000	
Jenny Feldman	amerikansk	87.000	USD	191.400	
Edna Richter	amerikansk	40.000	USD	88.000	
Ellen Schou	dansk	200.000	SEK	200.000	
Simon Feldman	amerikansk	640.000	[FRF]	64.000	
Ida Cohen	amerikansk	50.000	NLG	75.000	
I alt, Paris				963.150	33,4 mio.
Prag 1936					
Ida Cohen	amerikansk	39.000	CHF	19.500	
Winter	tysk	130.000	FRF	13.000	
Selma Klasse	(?)	5.000	FRF	500	
Wooley	engelsk	130.000	FRF	13.000	
Sandberg (♀)	tysk	110.000	CHF	55.000	
Burke (♀)	amerikansk	10.000	NLG	15.000	
Taylor (♀)	engelsk	40.000	CHF	20.000	
Okerlund	svensk	85.000	CHF	62.500	
		20.000	SEK	(i alt)	
Feldman	amerikansk	120.000	[FRF]	12.000	
Japsen	dansk	5.000	NLG	7.500	
Wooley (♀)	engelsk	20.000	CHF	41.000	
		20.000	NLG	(i alt)	
		10.000	FRF		
I alt, Prag				259.000	9,0 mio.

<i>Navn</i>	<i>Nationalitet</i>	<i>Bagage</i>	<i>Valuta</i>	<i>1936- kroner</i>	<i>2014- kroner</i>
Stockholm 1936					
Hill	engelsk	130.000	FRF	13.000	
Quint	østrigsk	10.000	NLG	15.000	
Anderson	svensk	250.000	FRF	25.000	
Söderberg	svensk	100.000	FRF	32.000	
		10.000	USD	(i alt)	
Södermann	svensk	300.000	FRF	30.000	
Södermann (Paul)	svensk	200.000	FRF	20.000	
Japsen	dansk	20.000	USD	44.000	
Okerlund (♂)	svensk	60.000	NLG	90.000	
Blank	svensk	500.000	FRF	50.000	
Anderson	svensk	25.000	NLG	37.500	
Peterson	svensk	50.000	NLG	75.000	
Litvakova (♀)	(?)	14.000	USD	61.800	
		20.000	SEK	(i alt)	
		22.000	CHF		
“Amerikaneren”	amerikansk	10.000	USD	22.000	
Treier	svensk	11.000	NLG	16.500	
Hill	engelsk	21.000	SEK	21.000	
Richter	amerikansk	15.000	USD	33.000	
I alt, Stockholm				585.800	20,3 mio.
København 1936					
Wagner (♀)	svensk	10.000	NLG	15.000	
Karlson	svensk	21.000	SEK	21.000	
Blank	svensk	30.000	CHF	15.000	
Anderson	svensk	30.000	[CHF]	15.000	
Anderson	svensk	200.000	FRF	20.000	
Japsen	dansk	20.000	NLG	30.000	
Winter	tysk	30.000	NLG	45.000	
Karlson (♀)	svensk	30.000	USD	66.000	
Karlson	svensk	60.000	NLG	90.000	

<i>Navn</i>	<i>Nationalitet</i>	<i>Bagage</i>	<i>Valuta</i>	<i>1936- kroner</i>	<i>2014- kroner</i>
Richter	amerikansk	9.900	USD	22.000	
Renshaw (♀)	engelsk	3.500	USD	7.700	
Anderson	svensk	21.000	CHF	10.500	
I alt, København				357.200	12,4 mio.

Basel 1936

Urquart (♀)	engelsk	6.700	GBP	121.270	
Eisenberg (♀)	amerikansk	130.000	FRF	13.000	
Bordasch (♀)	fransk	30.000	NLG	78.200	
		6.000	USD	(i alt)	
		20.000	SEK		
Japsen	dansk	10.000	USD	22.000	
I alt, Basel				234.470	8,1 mio.

Samlede dokumenterede overførsler

til de fem byer i 1936 2.399.620 83,2 mio.

Forklaring til valuta:

DKK	danske kroner	CHF	schweiziske franc
SEK	svenske kroner	GBP	britiske pund
NLG	hollandske gylden	USD	amerikanske dollars
FRF	franske franc	[...]	sandsynligvis anførte valuta

såvel som det faktum, at yderligere pengebeløb er overført, uden at overførslen omtales i et telegram, er det reelle beløb efter alt at dømme væsentligt højere.¹⁵

Den svenske Kominternforsker Lars Björlin har i en tidligere undersøgelse fastslået, at det i midten af 30'erne "var relativt begrænsede

¹⁵ For Kominterns pengeoverførsler i denne periode, se også Firsov et al., 2014, s. 38ff. Tak til lektor Jørgen Ravn Elkjær for gode råd i forbindelse med beløbenes omregning til danske 2014-kroner.

summer, der blev overført til de svenske organisationer”.¹⁶ Dette kan i sig selv diskuteres. Men hvis man breder undersøgelsen ud til at inkludere samtlige identificerede pengeoverførsler til forbindelsespunktet i Stockholm i 1936, må det konstateres, at overførslerne mellem Moskva og Stockholm i hvert fald dette år var ganske omfattende. For året 1936 kan 16 pengerejser fra Moskva til Stockholm identificeres til en samlet værdi af 585.800 danske kroner (ca. 20,3 millioner 2014-kroner). En betragtelig del af midlerne blev bragt videre til Norge og Storbritannien af nye kurerer, andre blev, som Björlin er inde på, anvendt af det svenske kommunistparti og øvrige kommunistkontrollerede organisationer. Noget fuldt overblik over pengebeløbenes videre rejse gennem det kommunistiske apparat har vi ikke. Det tilsvarende tal for pengeoverførslerne til København er – igen jf. tabel 2 – 357.200 kroner, i dag svarende til ca. 12,4 millioner kroner.

Det britiske efterretningsmateriale dokumenterer ikke alene, at forbindelsespunkterne i København og i særlig grad Stockholm var centrale for Kominterns pengefordeling i midten af 30’erne. Det viser også, at skandinaviske kommunister – ikke mindst svenskere – er hyppigt repræsenteret i Forbindelsestjenestens medarbejderskare. Som det fremgår af tabel 3 er otte ud af de i alt 27 navngivne pengekurerer, som vi har identificeret i materialet fra 1936, svenske statsborgere, og Sverige er dermed den hyppigst repræsenterede nation blandt kurererne. I det hele taget er det karakteristisk, at langt hovedparten af kurererne kommer fra åbne vestlige demokratier (USA, Storbritannien, Skandinavien), mens kurerer fra lande med fascistiske eller stærkt antikommunistiske regimer (Tyskland, Italien, Polen, Finland, m.m.) er en sjældenhed. At blive afsløret som kommunistisk “agent” med hemmelige beskeder i tandpastatuben eller ulovlige pengebeløb i kufferten kunne være skæbnesvangert for en tysk, italiensk eller kinesisk kurer, hvis afsløringen resulterede i en udlevering af kureren til hjemlandet.

Derudover springer det i øjnene, at også Frankrig og Spanien, hvor kommunistpartierne i 1936 bakkede op om tværpolitiske folkefrontsregeringer, stort set glimrer ved deres fravær. Forklaringen er sandsynligvis den samme, som når man vil forstå den ligeledes iøjnefaldende og helt konsekvente mangel på sovjetiske kurerer: Omkostningerne ved afsløring skulle minimeres. Kurererne måtte under ingen omstændigheder

¹⁶ Lars Björlin: Russisk guld i svensk kommunisme. Morten Thing (red.): *Guldet fra Moskva*, 2012, s. 106.

Tabel 3: Pengekurerer 1936 – nationalitet og køn.

Nationalitet	Antal	Køn			Noter
		♀	♂	?	
Svensk	8	2	2	4	
Amerikansk	6	5	1		
Engelsk	5	4		1	
Dansk	2	1	1		
Tysk	2	1		1	
Fransk	1	1			
Østrigsk	1			1	
Ukendt	2	2			Selma Klasse og "Litvakova"
I alt	27				
<i>Køn</i>					
Kvinder	16				
Mænd	4				
Ukendt	7				
I alt	27				

kunne kobles til det sovjetiske regime eller til lande, hvor kommunisterne stod stærkt eller støttede den siddende regering.

Et andet markant resultat af kurerundersøgelsen er den skæve kønsfordeling. Den kommunistiske verden var i overvejende grad en manddomineret verden (omkring 80 pct. af DKP's medlemmer var i slutningen af 30'erne af hankøn),¹⁷ men når det gælder de faste pengekurerer, som i 1936 havde deres base i Moskva, forholder det sig stik modsat. 16 ud af 20 identificerede kurerer i undersøgelsen er kvinder (se tabel 3). Hver gang Forbindelsestjenestens operative chef, Boris Melnikov, sendte en kuffertbærende mand til Basel, sendte han fire kuffertbærende kvinder til København, Stockholm, Prag og Paris. Dér flyver amerikaneren Jenny Feldman, dér rejser englænderen Evelyn Taylor, dér kommer svenskeren May Wagner, dér kører danskeren Ellen Schou.

¹⁷ For koncentrationen af mandlige medlemmer i DKP, se partioversigt fra den danske Kominternmedarbejder Georg Moltke, 26.4.1940, trykt i Hans Kirchhoff & Aage Trommer (red.): "Vor Kamp vil vokse og styrkes", 2001, s. 129.

Nogen direkte forklaring på kønsfordelingen kan ikke udledes af materialet. Også inden for f.eks. kodearbejde og oversættelse var koncentrationen af kvinder ganske høj, hvorimod andre dele af Kominterns hemmelige apparat var stærkt domineret af eksempelvis mandlige søfolk, som blev anvendt i den hemmelige kommunikation over landegrænserne. Kildematerialet er for spinkelt til at drage større konklusioner, og ser vi alene på de danske kurerer, vi i årene 1934-37 kan identificere i materialet, er der ingen kvindelig dominans at spore.

Ikke desto mindre synes kønsforskellen blandt kurererne i 1936 at være ganske signifikant. I en situation, hvor den politiske kamp i Europa spidsede til, kan det derfor ikke afvises, at man fra Kominterns side har opfattet det som mindre sandsynligt, at en kvinde blev udsat for kontrol og nærgående kropsvisitering ved de europæiske grænseovergange.

Danske kurerer i Moskva

Vores viden om danske kommunisters kureraktiviteter i 30'erne har hidtil været særdeles begrænset. Vi har vidst, at højstående danske kommunister som Aksel Larsen, Arne Munch-Petersen og Richard Jensen bragte oplysninger – sandsynligvis også penge – til og fra Moskva under deres løbende besøg i byen. Vi har vidst, at DKP sendte danske kurerer ind i det nazistiske Tyskland – bl.a. med falske pas – for at hjælpe eftersøgte kommunister ud af landet. Vi har vidst, at kurerer rejste fra Moskva til København med økonomisk støtte til både DKP og udenlandske kommunister i den danske hovedstad. Og vi har vidst, at et ukendt antal danske søfolk udførte kureropgaver for Kominterns apparat.

Derudover har søstrene Etty og Elna Hiort-Lorenzen sent i livet fortalt om deres aktiviteter som kurerer med base i henholdsvis Moskva og København, og den tidligere formand for DKP, Ole Sohn, fik i begyndelsen af 1990'erne adgang til Etty Hiort-Lorenzens personsag i Kominternarkivet i Moskva, som indeholder informationer om hendes rekruttering og rejser i Europa og Kina i 1934-35. Endelig har den danske historiker Kurt Jacobsen og den russiske historiker Fridrich Firsov i Kominternarkivet fundet oversigter over Forbindelsestjenestens kurerer fra 1936, hvor henholdsvis danskerne Ellen Schou og Gottlieb Japsen er nævnt.¹⁸

¹⁸ For informationer om danske kureraktiviteter, se bl.a. Kurt Jacobsen: *Aksel Larsen – stifteren af SF*, 2010, s. 200; Ole Sohn: *Fra Folketinget til celle 290*, 2007, s. 133 & 140; Ole Sohn: *I kamp og kærlighed – Elna Hiort-Lorenzens dramatiske liv*, 2007; Ole Sohn: *Der var bud efter dem*, 1994, s. 208-243; Morten Møller: *Hvem er Nielsen? En fortælling om kommunisten og modstandslederen Børge Houmann*, 2012, s. 57ff. samt Rosenfeldt 2011, s. 270.

I 2010 indledte en gruppe danske historikere fra Syddansk Universitet, Roskilde Universitet, Arbejdermuseet & Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv samt Det Kongelige Bibliotek imidlertid et samarbejde med flere russiske forsknings- og arkivinstitutioner.¹⁹ Samarbejdet inkluderede også Det Russiske Statsarkiv for Socio-Politisk Historie (RGASPI), som huser Kominterns omfattende arkiv, og som et direkte resultat af samarbejdet lykkedes det at få kopieret godt 400 danske personsager fra Kominterns såkaldte kadreaddeling og bragt de elektroniske kopier til Danmark. Disse sager – i alt flere end 11.000 sider – er nu tilgængelige via Arbejdermuseet & Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

En gennemgang af de mange personsager viser, at minimum 17 danske kommunister blandt de her nævnte udførte hemmelige kureropgaver for Komintern i 30'erne.²⁰ I de fleste tilfælde er der blot tale om enkeltstående opgaver, hvor danske kommunister har fået til opgave at fragte begrænsede pengebeløb eller andre effekter mellem Moskva og København. Men personsagerne viser også, at fem danske kommunister i årene 1934-37 blev rekrutteret som mere faste kurerer for Kominterns forbindelsesapparat og udførte dette kurerarbejde med base i Moskva.

Det drejer sig om Peter Sabroe (1934-35), Etty Hiort-Lorenzen (1934-35), Carlo Hermansen (1934-35), Gottlieb Japsen (1936-37) og Ellen Schou (1935-37). Sabroe, Hiort-Lorenzen og Hermansen blev rekrutteret under studieophold på Kominterns kadreskole, Leninskolen, i Moskva. Japsen og Schou var begge tilknyttet Kominterns forlagsvirksomhed i Sovjetunionen, da de blev indrulleret i tjenesten. Der er i de mange personsager ikke fundet eksempler på, at Komintern uden for den omtalte periode har ansat danske kurerer med fast base i Moskva.²¹

De fem kurerers personsager indeholder korte rapporter fra deres rejser rundt i Europa, typisk med angivelse af afrejsetidspunkt, destina-

For pengeoverførsler til København i 30'erne, se Thing (red.) 2012, s. 172ff. Gottlieb Japsen (kaldet "Jansen") er nævnt i Firsov, 2007, men ikke i Firsov et al., 2014. Ellen Schou optræder ikke nogen af stederne.

¹⁹ Den danske arbejdsgruppe bestod af lektor Thomas Wegener Friis (SDU), ph.d.-stipendiat Chris Holmsted Larsen (RUC), arkivar Jesper Jørgensen (ABA) og forskningsstipendiat Morten Møller (Det Kongelige Bibliotek).

²⁰ Se oversigt i Jørgensen 2014, s. 558-605.

²¹ Ifølge arkivarerne i Moskva er godt 40 personsager af uvisse årsager overført til Det Russiske Statsarkiv for Samtidshistorie (RGANI) og indgår ikke i den samling, der nu er kommet til Danmark. Andre 20 sager er trukket helt ud af registranten over danske personsager, og det er sandsynligt, at der i dette materiale kan findes yderligere oplysninger om danskere, som i 30'erne udførte hemmelige opgaver for den internationale kommunistiske bevægelse.

tion, hoteladresse, kodeord og dæknavn. Men rejsernes formål og det præcise indhold af kurerernes bagage er ikke nærmere omtalt. Ved at supplere oplysningerne fra de danske personsager med indholdet i det britiske MASK-materiale kan der imidlertid lægges yderligere lag på indsigten i danskeres rolle i kommunismens hemmelige verden. Med den britiske efterretningstjenestes afkodning af Kominterns internationale korrespondance kan vi specificere en række af rejsernes formål – primært for året 1936. Det bliver så at sige muligt at få et kig ned i de dobbeltbundede kufferter samt en indsigt i den kontekst, hvori kurerrejsen fandt sted.

Tabel 4 på de følgende sider viser en oversigt over de fem danskeres kurerrejser 1934-37, som det via kildematerialet fra både London og Moskva er lykkedes at identificere. I de tilfælde, hvor hjemrejsen til Moskva også har kunnet spores, er den ligeledes medtaget i skemaet. Som det fremgår af oversigten, er oplysningerne – ikke mindst hvad pengeoverførsler angår – mest omfattende for året 1936. Stockholm, Paris og København er de hyppigste destinationer, og bortset fra Etty Hiort-Lorenzens rejse til Shanghai i 1934 er opgaverne holdt inden for Europa. Med undtagelse af samme Hiort-Lorenzens stop i Berlin i juli 1934 og en enkelt kurerrejse af DKP's faste repræsentant i Moskva, Arne Munch-Petersen, til de baltiske lande i september 1936 er der heller ikke fundet eksempler på, at danske kurerer fra Moskva rejser til lande, hvor det nationale kommunistparti er forbudt.²² Rejseaktiviteten varierer fra fem til 12 registrerede opgaver (henholdsvis Carlo Hermansen og Gottlieb Japsen). Et kortfattet "G" i rejserapporterne angiver med al sandsynlighed, at der er tale om en pengeforsendelse (Geld). Et "P" signalerer derimod, at kureren har afleveret post.

Forsøger man at sætte rejserne ind i en større politisk kontekst, er korrespondancen mellem Moskva og det vigtigste vesteuropæiske forbindelsespunkt i Paris en af de centrale kommunikationsveje, man kan følge i det britiske aflytningsmateriale. Korrespondancen er omfattende, og fra Moskva er det i 1936 primært "Doktoren" (Forbindelsestjenestens operative chef Boris Melnikov) og "Michael" (tjenestens overordnede leder, Meer Trilliser, som også anvendte dæknavnet "Mikhail Moskvin"), der udsteder ordrer til repræsentanterne i Paris. I enkelte tilfælde står

²² Fra København er der derimod adskillige rejser til de forbudte kommunistpartier i både Tyskland og Polen. For eksempler på disse ture og for Munch-Petersens rejse til Baltikum, se Ole Sohn 2007, s. 105ff. & 139f.

Tabel 4: Danske kurerrejser 1934-37. Note: Kurerrejser til eller fra Moskva omtalt enten i danske personsager fra Kominternarkivet i Moskva eller i MASK-materialet fra London. I de tilfælde, hvor returrejsten kan spores, er den også angivet. Et "G" angiver sandsynligvis, at der er tale om en pengeforsendelse, et "P" betyder efter alt at dømme post, mens "bøger" ofte er kodebetegnelse for falske pas. Der er kun medtaget rejser for de fem danskere, som i en periode var fast knyttet til Forbindelsestjenesten som kurerer. Enkelte øvrige kurerrejser – f.eks. foretaget af danske kommunister på den hemmelige radioskole i Moskva – kan også spores i materialet.

<i>Dato</i>	<i>Destination/rute</i>	<i>Bagage</i>	<i>2014-kroner</i>
Etty Hiort-Lorenzen			
8.5.1934	Moskva-Zürich-Paris	Tre kufferter	
17.7.1934	Moskva-Berlin-Paris	?	
16.8.1934	Moskva-Stockholm-Amsterdam	?	
24.9.1934	Moskva-Paris-Shanghai	P	
29.8.1935	Moskva-Paris	?	
9.10.1935	Moskva-Stockholm	?	
Peter Sabroe			
2.7.1934	Moskva-Prag	?	
15.9.1934	Moskva-Stockholm	?	
11.12.1934	Moskva-Paris (via Stockholm og København)	Post med hjem	
23.5.1935	Moskva-Paris	?	
27.8.1935	Moskva-Prag	?	
10.9.1935	Prag-Moskva	?	
27.11.1935	Moskva-København	?	
4.12.1935	København-Moskva	4.950 USD	400.000
Carlo Hermansen			
12.7.1934	Moskva-Paris	?	
14.2.1935	Moskva-Stockholm	G	
4.5.1935	Moskva-Paris	G	
25.7.1935	Moskva-Wien	?	
11.8.1935	Moskva-Paris	G	

<i>Dato</i>	<i>Destination/rute</i>	<i>Bagage</i>	<i>2014-kroner</i>
Ellen Schou			
11.12.1935	Moskva-Prag	G. Post med hjem	
24.12.1935	Prag-Moskva		
16.1.1936	Moskva-Amsterdam	21.000 CHF	400.000
1.6.1936	Moskva-Amsterdam-København	20.000 USD	1,6 mio.
25.6.1936	København-Moskva	Lister, kasser og tasker med ukendt indhold	
8.8.1936	Moskva-Paris	200.000 SEK	7,1 mio.
20.8.1936	Paris-Moskva	“Et modemagasin og to bøger”	
29.9.1936	Moskva-Paris	P	
28.2.1937	Moskva-Stockholm	G	
20.4.1937	Moskva-Stockholm-Paris	P	
Gottlieb Japsen			
14.4.1936	Moskva-Stockholm-København	P	
28.4.1936	København-Moskva	?	
2.5.1936	Moskva-Basel (via Skandinavien)	10.000 USD	800.000
26.5.1936	Moskva-København	20.000 NLG	1,1 mio.
7.6.1936	København-Moskva	En kasse, flere bøger og en liste	
25.6.1936	Moskva-Prag	P	
14.7.1936	Moskva-Stockholm	20.000 USD	1,6 mio.
1.8.1936	Stockholm-Moskva	Bla. “litteratur og papirkataloger”	
4.8.1936	Moskva-Paris-Bruxelles	2.070.000 [FRF]	7,3 mio.
29.9.1936	Moskva-Prag	5.000 NLG	275.000
11.10.1936	Prag-Moskva	?	
2.11.1936	Moskva-Zürich-Prag	20.000 USD	1,6 mio.
13.11.1936	Prag-Moskva (via København)	Pas	
4.12.1936	Moskva-Prag-Paris	G	

<i>Dato</i>	<i>Destination/rute</i>	<i>Bagage</i>	<i>2014-kroner</i>
8.12.1936	Moskva-Stockholm	?	
17.1.1937	Moskva-Stockholm	110.000 CHF	2 mio.
2.3.1937	Moskva-København	G	

Forklaring til valuta:

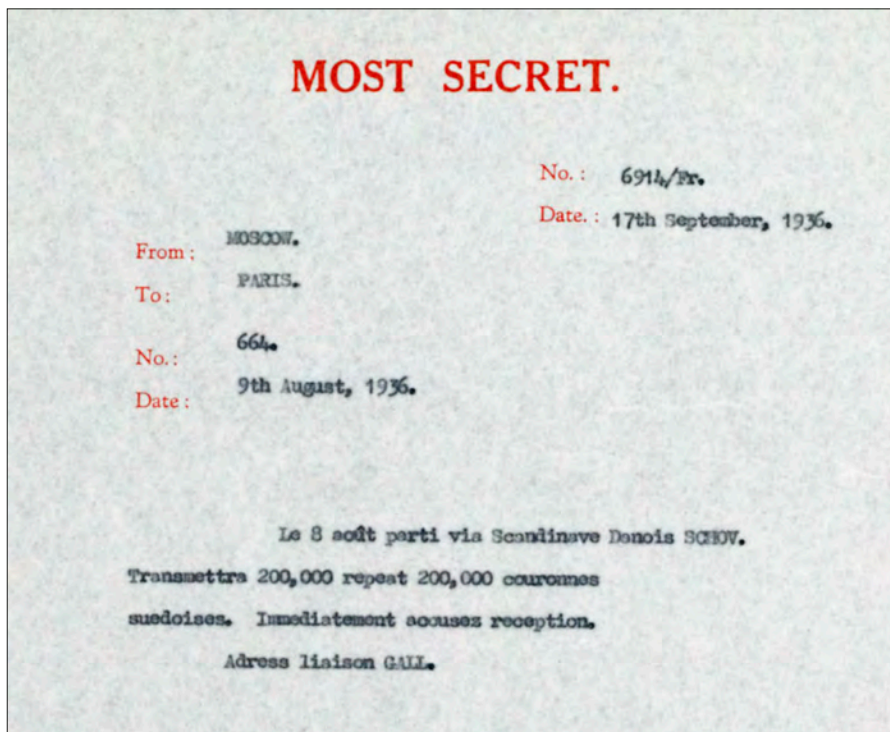
SEK	svenske kroner	CHF	schweiziske franc
NLG	hollandske gylden	USD	amerikanske dollars
FRF	franske franc	[...]	sandsynligvis anførte valuta

“Diamant” – dæknavnet for Kominterns generalsekretær, bulgareren Georgi Dimitrov – som afsender af telegrammerne.²³

I korrespondancen mellem Moskva og Paris er der ingen opsnappede telegrammer mellem 15. juni og 27. juli 1936 – blot et af flere eksempler på, at det britiske efterretningsmateriale ikke udgør Forbindelsestjenestens samlede kommunikation – men fra slutningen af juli bliver briterne atter i stand til at afkode radiotelegrammerne.

Det franske kommunistparti er på dette tidspunkt blandt Europas største, og ikke mindst i 1936, hvor de franske kommunister opnår femten procent af stemmerne ved parlamentsvalget og støtter den nyetablerede og tværpolitiske folkefrontsregering under socialisten Léon Blums ledelse, synes Kominterns økonomiske støtte til partiet at være ganske massiv. Også General Francos forsøg på et statskup i Spanien den 18. juli er imidlertid en del af årsagen til, at store pengebeløb i begyndelsen af august sendes fra Moskva til Paris. Allerede fra slutningen af juli er den politiske udvikling i Spanien et centralt emne i korrespondancen. Det bliver således understreget, at den spanske regeringshær mangler både penge og våben, og at Hitler allerede er aktiv i våbenleverancer til de fascistiske oprørere. Hovedparten af pengene fra Moskva går tilsyneladende fortsat til det franske kommunistparti, en mindre del sendes videre til partikammerater i både USA, Sydamerika og Storbritannien,

²³ Svarene fra Paris underskrives typisk af personer med dæknavnene “Pascal” (forbindelsepunktets schweiziske førstekvinde Lydia Dübi), “Siegfried” (sandsynligvis polsk-russiske Arthur Khavkin, som anvendte dæknavnet Siegfried Walther) eller “Edouard” (uidentificeret person med særligt ansvar for den videre forbindelse til Spanien). Om Meer Trilliser og forbindelsespunktet i Paris, se bl.a. Firsov et al., 2014, s. 21 & 29ff.

Kopi af krypteret, fransksproget telegram mellem Moskva og Paris, som det i august 1936 lykkedes den britiske efterretningstjeneste MI5 at opsnappe og dekryptere. Dette dokument er blot en lille del af det samlede britiske aflytningsmateriale på godt 8.000 sider, som nu er tilgængeligt på Det Kongelige Bibliotek. "Den 8. august rejste danskeren Schou via Skandinavien," lyder telegrammets melding til forbindelsespunktet i Paris. Ellen Schou har 200.000 svenske kroner med i bagagen (National Archives/Det Kongelige Bibliotek).

men det fremgår også, at noget af beløbet målrettes de trængte spanske kommunister. Pengene leveres ikke mindst af danske kurerer.²⁴

"Den 4. august rejste danskeren Japsen. Medbringer 2.070.000, gentager 2.070.000," lyder meldingen fra Moskva til Paris. Modtageren er ifølge telegrammet "Thorez" – givetvis den franske partiformand Maurice Thorez – og møntfoden er efter alt at dømme franske francs. Beløbet i Gottlieb Japsens kuffert svarer i 2014 til cirka 7,3 millioner danske kroner.²⁵

²⁴ Se f.eks. MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/14: 29.7, 2.8.1936.

²⁵ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/14: 4.8.1936.

Dagen efter Japsens afrejse fra Moskva skriver "Helene" (muligvis Georgi Dimitrovs personlige sekretær Helene Walter) til "MUT" (sandsynligvis forkortelse for MaUrice Thorez), at en halv million francs skal sendes videre til Spanien. Samme dag rejser den amerikanske kurer Jenny Feldman fra Moskva via Skandinavien til Paris. Samme dag rejser endnu en amerikansk kurer, Edna Richter, fra Wien til Paris. De to kvinder medbringer i alt 127.000 amerikanske dollars – i dag svarende til cirka ti millioner danske kroner.²⁶

De massive pengeoverførsler suppleres af politiske direktiver om kommunisternes politik i Spanien og ønsket om at holde sammen på den spanske folkefront. Kominterns ledelse fordømmer den franske regerings neutralitetspolitik og manglende vilje til at intervenere i konflikten i Spanien og omtaler i et telegram "forræderiet" mod både det spanske og franske folk. "Mobiliser mekanikere og piloter til omgående at rejse til Spanien," lyder meldingen fra Moskva. "Situationen [er] meget kritisk som følge af manglende våbenleverancer," hedder det i et telegram den modsatte vej til Kominternleder Georgi Dimitrov.²⁷

Midt under de storpolitiske begivenheder rejser en ny kurer af sted fra Moskva:

"TOPHEMMELIGT

Fra: Moskva
Til: Paris
Nr: 664
Dato: 9. august 1936

Den 8. august rejste danskeren Schov via Skandinavien. Medbringer 200.000, gentager 200.000 svenske kroner. Bekræft omgående modtagelsen. Sendes [videre til] forbindelsen Gall."²⁸

"Schov" er identisk med den danske kommunist Ellen Schou, og 200.000 svenske kroner svarer i 2014 til godt syv millioner danske kroner. På mindre end en uge rejser fem danske og amerikanske kurerer til

²⁶ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/14: 5.8.1936.

²⁷ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/14: 5.8, 7.8, 9.8.1936. Om Kominterns politik i forhold til Den Spanske Borgerkrig, se også Radosh et al. (red.) 2001, hvor flere af MASK-telegrammerne mellem Moskva og Spanien analyseres. Se også Firsov et al. 2014, særligt s. 39f.

²⁸ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/14. Der er muligvis tale om tyskeren Willi Gall, som senere blev sendt fra Sverige til Tyskland, og som i juli 1940 blev henrettet af Gestapo. Se Bayerlein et al. (red.) 2003, s. 342.

Paris med hollandske gylden, svenske kroner, amerikanske dollars samt franske og schweiziske francs for et beløb, der i 2014 svarer til mere end 30 mio. kroner (se tabel 2). At dømme ud fra de mange telegrammer, det indtil videre har været muligt at gennemgå fra det britiske efterretningsmateriale, synes det klart at være det højeste beløb, der på så kort tid er overført fra Moskva til et andet land. De to største beløb – godt 40 pct. af de mange pengesedler – er bragt til Paris af danske medarbejdere i Kominterns hemmelige tjeneste.

Gottlieb Japsen befinder sig fortsat i Paris, da Ellen Schou ankommer, men på samme tid giver chefen “Michael” ordre til forbindelsespunktet i Paris om at udbetale løn og rejsetilskud til den danske kurer.²⁹ Japsen sendes derefter videre til Bruxelles, hvor organisationen *Fondation de l'Internationale de la Libre Pensée* har sit hovedkvarter, og hvor Japsen tilsyneladende har til opgave at overvære foreningens kongres. Japsens rejse til Bruxelles indikerer, at kurererne i nogle tilfælde også varetager andre funktioner i Kominterns vidtfavnende apparat, og at Japsen i dette tilfælde har til opgave at rapportere fra en international organisation, hvis arbejde Komintern gerne vil have føling med.

Ellen Schou bliver derimod i den franske hovedstad i tolv dage, og ved hendes afrejse skriver “Pascal” til “Doktoren” i Moskva: “Den 20. august rejste Schou via København. Medbringer et modemagasin [og] to bøger.” “Bøger” er tjenestens typiske betegnelse for falske pas. Hvad modemagasinet nærmere dækker over, forventes “Doktoren” i Moskva at kunne gennemskue.³⁰

Magisteren og maskinskriversken

Hvem er de to danske kurerer i Paris? Hvor kommer de fra? Hvad har de så at sige med sig i bagagen til Moskva forud for deres indrullering i kommunismens hemmelige apparat?

I sommeren 1934 rejste den 25-årige sønderjyde og nyuddannede cand.mag. i tysk og historie Gottlieb Carl Hans Japsen sammen med den jævnaldrende, kontoruddannede falstring Ellen Marie Schou til Leningrad. De to kommunister havde til opgave at forbedre samarbejdet mellem DKP's forlag i København (Arbejderforlaget og Mondes Forlag) og Kominterns omfattende forlagsvirksomhed i Sovjetunionen, som også inkluderede mange tysksprogede udgivelser. Gottlieb Japsen

²⁹ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/14: 8.8.1936.

³⁰ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/14: 21.8.1936.

var den sproglyndige chef, Ellen Schou hans energiske assistent. Intet i det foreliggende kildemateriale tyder på, at de på dette tidspunkt var indrulleret i Kominterns hemmelige apparat.

Japsen er søn af en antikommunistisk uldvarefabrikant fra Åbenrå, og efter sin studentereksamen fra Åbenrå Statsskole rejste han til København og begyndte at studere tysk og historie. Under et studiesemester i Hamburg meldte han sig ind i det tyske kommunistparti, blev ved hjemkomsten til Danmark medlem af det venstreorienterede Studenter-samfundet ved Københavns Universitet og efter en kort afstikker til den socialdemokratiske ungdomsbevægelse indtrådte han i februar 1932 som medlem af DKP's particelle 57 på Nørrebro. Året efter færdiggjorde han sin universitetseksamen, havde svært ved at finde arbejde, og allerede fra efteråret 1933 "var der tale om, at partiet ville sende mig til Sovjetunionen ...," som han et par år senere skriver i en selvbiografi til Kominterns kadreafdeling.³¹

Japsens rejsekammerat, Ellen Schou, er datter af en sparekassedirektør fra Nykøbing Falster. Også hun tog studentereksamen, flyttede til den danske hovedstad og blev indskrevet på Københavns Universitet, men da det mislykkedes at komme igennem Tandlægeskolens nåleøje, opgav hun sine indledende medicinske studier, blev ung pige i huset i Cambridges højborgerlige verden og fandt ved hjemkomsten til Danmark forskelligt arbejde som bogholderske og maskinskriverske. I København blev Ellen Schou en del af et frigjort og oprørske kvindemiljø. Hun søgte som Japsen optagelse i Studenter-samfundet og meldte sig i december 1931 også ind i DKP. Året efter blev hun ansat på kontoret ved den sovjetiske handelsrepræsentation i Vesterport, hvor også det DKP-kontrollerede Mondes Forlag og dele af Kominterns illegale netværk i København holdt til.³² Halvandet år senere opstod muligheden for personligt at opleve udviklingen i kommunismens moderland.

De to unge danskere sejlede over Øresund, tog med tog fra Malmø til Stockholm, videre med båd til Åbo i Finland, over Helsingfors med tog til grænsebyen Rajakoki og med russisk rejseleder det sidste stykke til Hotel Europa i Leningrad. De blev tilknyttet "Forlaget for Udenlandske Arbejdere i Sovjetunionen" og fandt sig til rette i byens internationale miljø. Gottlieb Japsens kone Dora stødte til og fødte i slutningen af 1935 sønnen Sven. Sammen oplevede danskerne med begejstring ud-

³¹ Gottlieb Japsens selvbiografi, efteråret 1935, Japsens personsag (495-208-264), Komintern-arkivet, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

³² De sovjetiske handelsrepræsentationer dækkede over en række forskellige aktiviteter, ikke blot af kommerciel, men også af efterretningsmæssig karakter.

viklingen af det sovjetiske samfund i en periode, hvor den stalinistiske terror tog fart.³³

I efteråret 1935 blev Ellen Schou overført til forlagets hovedkontor i Moskva. Kort efter ankomsten til den sovjetiske hovedstad blev hun også hvervet som kurer og modtager med al sandsynlighed konspirativ træning på en af OMS' specialskoler. Få måneder senere ankom også Japsen med kone og søn til Moskva, og også han blev indrullet i tjeneestens internationale medarbejderskare. I løbet af 1935 havde de tidligere elever på Leninskolen – Etty Hiort-Lorenzen, Carlo Hermansen og Peter Sabroe – indstillet deres arbejde som kurerer og var vendt tilbage til Danmark. Nu stod to nye danskere parate til at tage over.

Af rejserapporterne i Ellen Schous personsag fremgår det, at hun bliver sendt af sted på sin første kurerrejse i december 1935. Destinationen er Hotel Royal i den tjekkoslovakiske hovedstad Prag. Et "G" ud for rejsens formål indikerer, at hun har penge med i bagagen.

"Danskeren Ellen er allerede rejst den 11. [december]. Telegrafer ankomst. Kom tilbage med post," lyder den afkodede melding fra Kominternhovedkvarteret i Moskva til forbindelsespunktet i Prag. Ellen Schou opholder sig i Prag i næsten to uger, og tretten dage senere – juleaftensdag 1935 – hedder det kortfattet fra Prag: "Cartney [engelsk kvinde] rejste i dag med ni bøger og Schou med portefølje." Hvor mange penge den nyuddannede kurer har bragt til Tjekkoslovakiet, og hvad hendes "portefølje" (sandsynligvis mappe eller kuffert) til Moskva nærmere indeholder, fremgår ikke af beskeden.³⁴

Den 16. januar 1936 er hun atter på farten, denne gang via den finsk-russiske grænse ved Leningrad. Hun gør holdt i Stockholm og rejser derfra videre til Hotel Suisse på Kalverstraat i Amsterdam. I rejserapporterne i hendes personsag kan man læse, at hun rejser under dæksnavnet "Karin." Af de opsnappede telegrammer fra Moskva til Amsterdam fremgår det, at hun denne gang har 21.000 schweizerfrancs med i bagagen. I 2014 svarer det til knap 400.000 danske kroner.³⁵

I august 1936 rejser hun på sin førmtalte mission til Paris med 200.000 svenske kroner i kufferten. I slutningen af september går turen til Stockholm og derfra atter med fly til Nouvel Hotel på Rue des Volontaires i Paris. Denne gang nævner rejserapporten også Madrid, og Ellen Schous opgave har sandsynligvis relation til Kominterns nu

³³ Møller, 2014, s. 87ff.

³⁴ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/6: 11.12 & 24.12.1935. Om kurer-tjenestens hemmelige træningsfaciliteter, se Rosenfeldt 2011, s. 74 & 80.

³⁵ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/37: dok. 141.

Maskinskriverske Ellen Schou (1908-97) og magister Gottlieb Japsen (1908-81) blev i sommeren 1934 sendt til Sovjetunionen af Danmarks Kommunistiske Parti i forsøget på at forbedre samarbejdet mellem Kominterns forlagsaktiviteter i Leningrad og DKP's forlag i København. Under opholdet i Sovjet blev begge danskere rekrutteret som kurerer til Kominterns tophemmelige forbindelsestjeneste, og fra december 1935 til foråret 1937 fragtede de store pengesummer fra Moskva til centrale forbindelsespunkter i det meste af Europa. Begge danskere overlevede de voldsomme udrensninger i Sovjetunionen i 1937-38 og vendte uskadte tilbage til Danmark. Gottlieb Japsen blev senere lektor i historie ved Aarhus Universitet (privateje/Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

stigende engagement i Den Spanske Borgerkrig, som koordineres fra Paris. "Rejser i morgen" er "Karins" kodeord hjem til arbejdsgiverne i Moskva. Indholdet af hendes bagage er ikke omtalt.

Ellen Schou er på dette tidspunkt fast tilknyttet som kurer i Forbindelsestjenesten, men arbejdet er ikke en fuldtidsbeskæftigelse, og af private breve fra hendes hånd fremgår, at hun fortsat passer sit arbejde hos Forlaget for Udenlandske Arbejdere i Sovjetunionen.³⁶ Den 28. februar 1937 er "Else" imidlertid atter på rejse, denne gang til Stockholm, hvor hun bor på Hotel Anglais. Hendes "Gepäck" – bagage – sendes videre til Oslo. I april anmoder Forbindelsestjenestens chef Boris Melnikov om et nyt visum til "vores kurer Ellen Marie Schou." Melnikov giver samtidig besked til de sovjetiske grænse- og indenrigstropper om, at Ellen Schou, som denne gang rejser på sit originale danske pas, skal

³⁶ Breve fra Ellen Schou til forældrene i Nykøbing Falster 1936-37, privateje.

passere grænseovergangen Beloostrov ved den finsk-russiske grænse “uden personlig kontrol.” Anmodningen kommer i forbindelse med en ny kurerrejse til både Stockholm og Paris, som “Elsa” har indledt. Hun bor på Hotel Patricia på Vasagatan i Stockholm og rejser videre til Hotel de France på Rue d’Antin i Paris’ 2. Arrondissement. Atter en gang bliver hendes fortrolige bagage sendt fra Stockholm videre til Oslo, men på dette tidspunkt har Komintern ændret kodesystemet i sin telegramkommunikation. Fra foråret 1937 foreligger derfor ingen tilgængelige oplysninger om indholdet af danske kurerers bagage.³⁷

Gottlieb Japsen sendes af sted på sin jomfrurejse i foråret 1936. Den 14. april rejser han til Stockholm og København, og i løbet af det efterfølgende år foretager Japsen minimum tolv rejser, som også bringer den intellektuelle sønderjyde til både Prag, Zürich, Paris og Bruxelles. I Gottlieb Japsens personsag i Kominternarkivet karakteriseres han som “permanent kurer”.³⁸

I maj 1936 hedder det i et telegram fra Moskva til København: “Danskere Jensen [Japsen, red.] rejste den 26. Overfører 20.000 hollandske gylden”.³⁹ Knap to måneder senere opsnapper den britiske efterretningstjeneste en ny melding fra Moskva til Stockholm: “Kurere Japsen rejste den 15. juli med fly. Han medbringer 20.000 amerikanske dollars”.⁴⁰ Måneden efter afleverer Japsen som nævnt godt to millioner francs i Paris. Oktober samme år rejser han til Prag med 5.000 hollandske gylden, i november afleverer han 20.000 dollars samme sted, og i januar 1937 har han 110.000 schweizerfrancs med i bagagen til Stockholm.⁴¹ Alene i perioden mellem maj 1936 og januar 1937 rejser magister Japsen af sted fra Moskva med minimum ti kufferter. De indeholder en samlet værdi, som i 2014 svarer til knap 15 millioner danske kroner.

At dømme efter de ganske betydelige summer, som Japsen og Schou viderebringer, synes de danske kurerer at have haft en høj stjerne hos arbejdsgiveren i Moskva. I løbet af den periode, hvor de to kurerer udfører opgaver for OMS/Forbindelsestjenesten (Ellen Schou: december 1935 – april 1937, Gottlieb Japsen: april 1936 – marts 1937), kan vi dokumentere overførte midler fra de to danskere på et beløb

³⁷ Diverse dokumenter, foråret 1937, Ellen Schous personsag (495-208-266), Kominternarkivet, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

³⁸ Diverse rejserapporter, Gottlieb Japsens personsag, Kominternarkivet.

³⁹ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/11: 26.5.1936.

⁴⁰ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/31: 15.7.1936.

⁴¹ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/8: 3.10, 10.11.1936. For Japsens tur til Stockholm, se MASK, HW17/31: 17.1.1937.

svarende til omkring 708.000 danske kroner. Det er næsten en tredjedel af samtlige de dokumenterede midler, der i 1936 bliver sendt fra Moskva til Paris, Prag, Basel, Stockholm og København. Indholdet i de to danskeres kufferter kan i 1936 finansiere månedslønnen for omkring 2.500 danske industriarbejdere. I dag svarer beløbet til over 24 mio. danske kroner.⁴²

Beløbet dækker alene de rejser, hvor oplysninger om kurerernes bagage kan lokaliseres i det britiske efterretningsmateriale. Fire rejser er i rapporterne i Japsens og Schous personsager markeret med "G" (sandsynligvis pengeoverførsler), uden at de overførte midler kan specificeres nærmere. Det reelle beløb for Japsen og Schous samlede rejseaktivitet er med andre ord endnu højere. Pengene bliver suppleret af post, falske pas, m.m., og alt sammen er det smuglet af sted af uldvarefabrikantens søn fra Åbenrå og sparekassedirektørens datter fra Nykøbing Falster. Borgerskabets børn i den revolutionære kommunismes hemmelige tjeneste.

Moskvas stemme I

De danske kurerers rejser i Europa er et markant udtryk for den rolle, som pengeoverførslerne spillede i Kominterns internationale netværk. Tilsvarende vidnesbyrd kan findes i andre dele af MASK-materialet. I kraft af de afhængighedsbånd, der på den måde blev skabt, havde Komintern rige muligheder for at presse de enkelte kommunistpartier til at rette ind. Hertil kom så alle de øvrige styringsmidler. Blandt de vigtigste var selvsagt de hemmelige politiske direktiver, som i klar bydeform og ofte dybt ned i detaljen anviste den vej, kommunistpartierne overalt på kloden skulle følge i talrige og helt konkrete spørgsmål. Hos lederne i Kreml og omegn havde man ikke megen tiltro til, at de udenlandske kommunister på egen hånd kunne finde ud af at sætte den politiske kurs.

Indholdet af de hemmelige direktiver, der med kurer eller på anden vis blev overdraget i brevform, er stadig lukket land for historikerne, bortset fra de – formentlig ikke specielt mange – originaldokumenter af denne art, som Fridrikh Firsov har udnyttet i den nu utilgængelige del af det tidligere Kominternarkiv i Moskva. Den kurerpost, der nåede

⁴² Antallet af månedslønninger for en dansk industriarbejder er fundet ved hjælp af industriarbejderens gennemsnitlige timeløn. Den er i fjerde kvartal 1936 på 137 øre (se *Statistisk Årbog* 1937, s. 137), og med en arbejdsuge på 48 timer giver det en månedsløn på knap 300 kr.

de udenlandske adressater, blev på linje med andre kodede breve efter alt at dømmes destrueret på modtagelsesstedet efter endt brug. På den måde får radiotelegrammerne en ganske særlig betydning. For det første fordi vi i dag har adgang til de mange tusinde dekrypterede MASK-dokumenter. For det andet fordi der i Firsovs originale arkivmateriale også indgår mange sådanne telegrammer. Der var i samtlige tilfælde tale om højt klassificerede meddelelser, og en del af dem berørte da også absolut brændbare emner. Andre forekommer derimod ikke at have nogen særlig konspirativ karakter; her bundede hemmelighedskræmmeriet nok mere i behovet for at skjule selve kommandovejene.

MASK-materialerne varierer fra land til land. Slår man f.eks. ned på telegramudvekslingen mellem Moskva og London, får man et godt og nuanceret indtryk, ikke bare af de politiske direktivers indhold og karakter set over en længere periode, men også af det tonefald, der blev anvendt, når Komintern lod høre fra sig. Derfor skal søgelyset for en stund rettes mod disse vidnesbyrd.

Et af de første chifrede telegrammer, der blev opsnappet og afkodet af briterne, drejede sig om de væbnede kampe, der fandt sted i Wiens gader i februar 1934. Her forsøgte Komintern bemærkelsesværdigt nok at få de udenlandske kommunistpartier til at antage det – tør man nok sige – noget verdensfjerne synspunkt, at disse begivenheder repræsenterede begyndelsen på en “enorm bølge af borgerkrige,” som i den kommende tid ville skylle hen over Europa. Set i det lys, blev det understreget, havde de reformistiske socialdemokrater spillet fallit; folkets brede masser gik nu ind for revolution og proletariatets diktatur.

Ordren fra Moskva lød følgelig, at samtlige kommunistpartier skulle iværksætte en beslutsom aktion mod borgerskabet i deres eget land. Der skulle strejkes. Der skulle demonstreres. Der skulle stilles krav om “sovetmagt.” Pressen skulle mobiliseres, og alle de “renegater,” der ikke forstod, hvad der skete i Østrig, skulle “nådesløst afsløres.” I den aktuelle situation var der angiveligt kun én vej til magten: generalstrejke og væbnet opstand.⁴³

Sådan fortsatte ordrene i den kommende tid. Gør det og det, skriv sådan og sådan, lød det gentagne gange. Start en massekampagne, sæt en pengeindsamling i værk, udsend en resolution! Undertiden nøjedes man med at “anbefale,” men det var og blev undtagelsen. Rent bortset fra, at en anbefaling i praksis næppe har været meget forskellig fra en ordre.

⁴³ West 2005, s. 119-20; MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/16: 16.2.1934.

I august 1934 fik kommunistpartiet i Storbritannien eksempelvis klar besked på at skaffe sig et mere solidt tag i havnearbejderne, så partiet bedre blev i stand til at afdække den internationale handel med våben og ammunition og således også lettere kunne lægge sten i vejen for de konkrete transportere. Mere specifikt forlangte Moskva, at et medlem af det britiske kommunistpartis centralkomité for fremtiden blev gjort personligt ansvarlig for organiseringen af og kontrollen med dette arbejde. Måneden efter lød kravet fra Komintern, at partiet skulle indlede en kampagne mod våbenfabrikken *Vickers*, og at der i den britiske orlogsflåde samtidig skulle spredes en pamflet med en række afslørende oplysninger, specielt vedrørende undervandsbåde.⁴⁴

Kominternledelsen tog også både de engelske og de irske kommunister i skole, når det gjaldt udviklingen i Spanien – vel at mærke flere år før udbruddet af borgerkrigen. I oktober 1934, hvor landet var præget af alvorlig politisk uro og omfattende strejker, fik de to partiers ungdomsorganisation at vide, at deres kampagne til støtte for det spanske proletariat havde været sørgeligt ineffektiv. Moskva krævede desuden, at hele den internationale kommunistiske presse iværksatte en kampagne, der udstillede de spanske anarkister som “nederdrægtige agenter for fascismen” og udmalede konsekvenserne af deres “forræderi” mod arbejderklassen. Kort efter fandt Komintern anledning til at fremhæve, hvordan de socialdemokratiske partier i Anden Internationale havde ladet hånt om behovet for enhedsfront og fælles aktion i forhold til Spanien. Samtidig fik kommunistpartiet i Storbritannien besked om, hvad det skulle gøre for på bedst mulig vis at modvirke socialdemokraternes politik.

I et telegram fra den 10. december insisterede Moskva på, at man fra kommunistisk side gjorde alt for at få stoppet britiske kulleleverancer til Spanien. Leverancer, der i et eller andet omfang forventedes at kunne erstatte de kul, spanierne ikke selv var i stand til at udvinde som følge af en igangværende minearbejderkonflikt. Der kom også nøje anvisninger på, hvordan partiet med dette mål for øje skulle mobilisere havnearbejdere, søfolk og jernbanepersonel. Men Komintern var åbenbart ikke helt sikker på, at kravene ville blive fulgt op af handling. Allerede den 19. december forlangte man, at den britiske partiledelse øjeblikkeligt afsendte et telegram til Moskva med oplysning om, hvad der konkret var blevet gjort for at stoppe kultransporterne. Indtil videre havde man nemlig ikke observeret noget som helst om den sag i pressen, lød det

⁴⁴ West 2005, s. 119-39, passim, bl.a. s. 127-29; MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/16: 21.8, 15.9.1934.

videre. Næsten truende blev det lagt til: Vi forventer, at I forsyner os med detaljerede og løbende informationer.⁴⁵

I marts 1935 var det bl.a. det fascistiske Italiens forberedelser til et angreb på Abessinien, nutidens Etiopien, der stod på dagsordenen. De britiske kommunister fik ordre til at gennemføre en propaganda-mæssig mobilisering på området og ikke mindst fremmane faren for, at en konflikt på det afrikanske kontinent ville udvikle sig til en krig mellem stormagterne. Partiet skulle endvidere stille skarpt på, hvordan Storbritannien tillod italienske transportere af krigsmateriel at passere gennem Suezkanalen. Ja, mere end det. Det gjaldt også om at finde ud af, hvilke britiske skibe der havde våben og ammunition i lasten, så kommunisterne efterfølgende kunne prøve at hindre sejladsen. Som et supplement til denne indsats skulle partiet forsøge at påvirke besætningerne på de italienske skibe, der anløb britisk havn.

Hvad enten hovedtemaet var Spanien, Italien eller noget helt tredje, lå der bag mange af Kominterndirektiverne en afgrundsdyb mistro til motiverne hos den britiske regering. Denne mistro fandt i helt ren form udtryk i et direktiv fra 26. marts 1935. Her understregedes det først mere generelt, at den tyske fascisme og dens provokationer mod Sovjetunionen blev bakket op af regeringen i London. Dernæst præsenterede man det britiske kommunistparti for den nøjagtige ordlyd af et antal paroler, undfanget på russisk grund, som partiet fra da af var forpligtet til at gøre til sine. De lød på rad og række: "Til kamp mod et forbund med den tyske fascisme!," "Til kamp for at hindre krig med Sovjetunionen!," "Til kamp mod den britiske regerings støtte til Japans, Tysklands og Polens forberedelser til et angreb på Sovjetunionen!," "Til kamp for at stoppe den britiske regerings sovjetfjendtlige aktioner!."

Moskva forholdt sig jævnlige til, hvad der stod eller burde stå i den kommunistiske London-avis *Daily Worker*. Det gjaldt også i dette tilfælde. Kravet var, at avisen udstillede den britiske regering som hjælper og inspirator for fascismen i Tyskland, Japan og Polen, specielt når det gjaldt disse landes fjendtlige politik over for Sovjetunionen. Det hed også, at der skulle indkaldes til masse møder over hele landet og ske en mobilisering af alle de borgere, som var sympatisk stemt over for Sovjetunionen og fredens sag, så man herigennem kunne dæmme op for regeringens antisovjetiske og Hitler-venlige politik.⁴⁶

⁴⁵ West 2005, s. 132-39; MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/17: 31.10, 14.11, 10.12, 19.12.1934.

⁴⁶ West 2005, s. 147-49; MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/18: 3.3, 26.3.1935.

Et halvt års tid senere var kikkerten igen rettet mod udviklingen i Abessinien. Men de afrikanske begivenheder blev nu anskuet i et større perspektiv. Det understregedes nemlig specielt, at den rette partilinje på dette område også tjente forsvaret af Sovjetunionen. Moskva fastslog nådigt, at de britiske kommunister vitterligt havde forholdt sig korrekt både i denne sag og i en række andre udenrigspolitiske spørgsmål. Beskeden til partiet var følgelig, at den kampagne, der allerede var sat i gang, skulle intensiveres yderligere.⁴⁷

I første halvdel af 1936 synes der at have været lidt længere mellem de telegrammer fra Moskva til London, der indeholdt deciderede politiske budskaber, mens korrespondancen om penge, kurerer, visa, koder og lignende mere "tekniske" spørgsmål stort set fortsatte i det vante spor. Måske er det et tilfælde; det kan være, at de britiske aflytningsspecialister bare ikke formåede at opsnappe så mange meldinger med politisk indhold i denne periode. I august 1936, da borgerkrigen i Spanien var brudt ud, dukkede der under alle omstændigheder igen flere politiske tilkendegivelser op i MASK-materialet. Men så ændrede billedet sig brat. At dømme efter de afkodede telegrammer gik korrespondancen fuldstændigt i stå i september for derefter at blive genoptaget i den følgende måned i stærkt nedsat tempo og uden væsentlige politiske udmeldinger. Indtil det hele stoppede totalt og endegyldigt i januar 1937.

Også her må man tage i betragtning, at nogle af svingningerne kan skyldes tilfældige brist i det opsnappede materiale. Men det bør heller ikke overses, at Moskva netop fik færten af briternes aflytninger umiddelbart forud for den påfaldende telegrampause i september.⁴⁸

Den 26. august 1936 noterer Kominterns generalsekretær Georgi Dimitrov således i sin dagbog – med et behørigt udråbstegn efter – at briterne har været i stand til at dekryptere verdensorganisationens hemmelige kommunikation.⁴⁹ Spørgsmålet er så, hvorfor telegramudvekslingen – om end tilsyneladende mere uregelmæssigt – *genoptages* senere samme efterår. Ønskede Moskva ikke at afsløre over for briterne, at man var bekendt med aflytnings- og afkodningsoperationen? Var man i starten usikker på operationens omfang? Findes der helt andre forklaringer? Om det kan vi indtil videre kun gisne.

Ved et samlet blik på telegramstrømmen fra Kominternhovedkvarteret til forbindelsespunktet i London er det ikke bare den kategori-

⁴⁷ West 2005, s. 165; MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/19: 22.9.1935.

⁴⁸ West 2005, ss. 165-99, passim, bl.a. s. 196-99; MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/22: 2.8, 14.8, 19.8, 23.8.1936 samt 17.1.1937.

⁴⁹ Banac 2003, s. 26.

ske form og de mange imperativer, der falder i øjnene, men også det forhold, at direktiverne i vidt omfang drejer sig om udenrigspolitiske spørgsmål, altså om spørgsmål, som var af væsentlig betydning for Sovjetunionens stilling på verdensarenaen. Moskva synes ikke at have ofret voldsomt mange tanker på de anliggender, der specifikt og konkret vedrørte den almindelige britiske arbejders dagligdag. Bortset fra, hvad der naturligvis mere indirekte kan udledes af de løbende standardangreb på den politik, der blev ført af partiet Labour, og af de forskellige opfordringer til at strejke og protestere.

Moskvas stemme II

Til gengæld er der næppe tvivl om, at Kominternhovedkvarteret i høj grad var optaget af, om det internationale kommunikationssystem i mere administrativ-organisatorisk forstand fungerede efter hensigten. Hvis der var grus i maskineriet her, kunne Moskva være yderst skarp i mælet og udfolde en nærmest olympisk vrede, som på en særdeles direkte måde understregede, hvem der bestemte.

Det fik man f.eks. klart at føle i Stockholm, hvor Kominternnetværket havde et af sine vigtigste forbindelsespunkter. Meget tyder på, at forbindelsespunktets førstemand, en vis "Gondel," gennem nogen tid ikke havde haft helt styr på tingene, sandsynligvis fordi han var syg og endog i vigtige sammenhænge havde forsømt at sørge for, at der var andre til at overtage hans forpligtelser. Nu fik han med grovfilen i de telegrammer, der kom fra Moskva.

"Hvordan kan en mangeårig og erfaren kammerat som dig dog svigte OMS på den måde?" skrev den daværende chef for Afdelingen for Internationale Forbindelser, Jakob Mirov-Abramov, i februar 1935. Nogle måneder senere blev det betegnet som "en direkte skændsel," at Gondel ikke i tide havde orienteret Moskva om navnene på de svenske kommunister, der skulle deltage i den forestående Kominternkongres i den sovjetiske hovedstad. I telegrammet *krævede* OMS-chefen derfor svar fra Sverige senest dagen efter. Men lige lidt hjalp det tilsyneladende. Få dage senere kom der endnu en harmdirrende henvendelse fra hovedkvarteret i Moskva. Nu forlangte man "en øjeblikkelig personlig forklaring" på de skændige forsømmelser.⁵⁰

Heller ikke regnskaberne for de modtagne penge kunne det svenske forbindelsespunkt åbenbart levere til Moskva så hurtigt, som man her

⁵⁰ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/29: 26.2.1935; HW17/30: 3.7, 5.7, 8.7.1935.

ønskede det. Den 17. juli 1935 – dvs. kun en god uge efter de andre heftige radiotelegrammer – klagede Komintern over, at flere kurerer var dukket op i den sovjetiske hovedstad uden at medbringe post fra Sverige. “En sådan opførsel fra din side over for mig personligt er fuldstændigt ufattelig,” lød det nu fra OMS-chefen med adresse til Gondel. Og videre: “I betragtning af, at du er en mangeårig og respekteret medarbejder i vort firma, må din adfærd betegnes som utilstedelig! Ja, som ren foragt for OMS-disciplinen!”

“Vort firma” var de særligt indviedes betegnelse for Komintern, mens de enkelte kommunistpartier jævnligt optrådte som “firmaets filialer.”

Nu kunne situationen i Stockholm vel næppe blive mere anspændt, skulle man tro. Men det kunne den, for den 2. august var der igen ankommet en kurer fra Sverige til Moskva uden de ønskede breve eller regnskaber i bagagen. Det er ganske enkelt “utroligt,” rasede OMS-chefen, hvorefter der blev rykket endnu engang. Da det heller ikke førte til noget, fandt Moskva tre uger senere anledning til at betegne hele sagen som en “uhørt skandale.” Gondel måtte derfor – som det hed – imødesee en “streng efterprøvelse” af sit virke.⁵¹

Moskvas utilfredshed var ikke nødvendigvis helt uden bund i virkeligheden. Men *konteksten* gav de vrede ord en ekstra faretruende klang. Vi befinder os på tærsklen til Stalins store udrensninger, og i de følgende år blev utallige sovjetborgere og udenlandske Kominternmedarbejdere på fatal vis ramt af terroren, ofte på et falsk og helt vilkårligt grundlag eller i det mindste som følge af fuldstændigt bagatelagte fejltrin. At blive “strengt efterprøvet” på det tidspunkt kunne i yderste instans koste vedkommende livet.

Moskva – København – Moskva

Forbindelsespunktet i København synes ikke at have modtaget røfler fra Komintern af samme størrelse som dem, der ramte forbindelsesfolkene i Stockholm. Men i mindst ét tilfælde – den 23. oktober 1934 – hændte det dog, at københavnerstabens adfærd blev stemplet som “utilstedelig”.⁵²

⁵¹ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/30: 17.7, 3.8, 10.8, 21.8.1935. De oplysninger, man finder hos Firsov et al. 2014 vedr. Moskvas forhold til kommunistpartier andetsteds i Europa, illustrerer på tilsvarende vis, men med andre eksempler, kodekommunikationens to grundlæggende træk: de detaljerede anvisninger fra Kominternhovedkvarteret og den udpræget kommanderende tone.

⁵² MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/9: 23.10.1934.

De politiske direktiver fylder heller ikke så meget i telegrammerne til København, som når det f.eks. gælder korrespondancen mellem Moskva og London. Og en god del af de direktiver, der vitterligt kom, var slet ikke rettet til DKP, men til undergrundsledelserne fra det estiske og – især – det polske kommunistparti, der befandt sig i København, samt ind imellem også til “den tyske repræsentant.” Igen kan der være huller i mængden af opsnappede telegrammer. Men det vil nok være dumt at se bort fra, at det danske kommunistparti og dansk politik i det hele taget ikke var det, der optog Moskva mest.⁵³

De direktiver, der faktisk tog sigte på Danmark, kunne f.eks. rumme et krav om, at der på basis af “arbejdernes enhedsfront” blev iværksat en massiv mobilisering af ungdommen imod fascisme og krig. Eller opfordringer til at styrke forbindelsen til ansatte i de nøgleindustrier, der havde betydning for rustningsproduktionen. Nu og da kom der også anvisninger på, hvordan DKP skulle forholde sig i forbindelse med konflikter på det danske arbejdsmarked eller agere i den aktuelle politiske strid. Lidt mere specielt indløb der umiddelbart efter folketingsvalget i oktober 1935 en ordre til Aksel Larsen om, at han straks skulle tage til Moskva for at afrapportere, og også det følgende år var der enkelte referencer til det politiske liv i Danmark. For eksempel ønskede Komintern, at danske kommunister gik til kamp under parolen “Ned med Landstinget – reaktionens fryd!”

Der var også en vis politisk orienteret korrespondance den anden vej. Temaer som Folkefronten, Den Spanske Borgerkrig og landstingsvalget afspejler sig således i et par fortrolige 1936-rapporter stilet til Moskva og underskrevet af “Axel”.⁵⁴

Hertil kommer så de radiotelegrammer i begge retninger, der afspejler pengeoverførslerne til eller via Danmark, og som Morten Thing for DKP’s vedkommende tidligere har analyseret i bogen *Guldet fra Moskva*. Den 26. juli 1935 oplyses det f.eks. i et telegram, at Komintern for august måned havde afsat 1.800 svenske kroner til de danske kommunister, 33.600 schweizerfrancs til det polske kommunistparti og 17.150 schweizerfrancs til det særlige hviderussiske parti. Herudover kunne “en repræsentant for det lettiske kommunistparti” glæde sig til at modtage 700 svenske kroner. Til dækning af udgifter for november samme år indkasserede DKP 1.000 svenske kroner, mens det polske og

⁵³ Se f.eks. MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/9: 14.9.1934; HW17/10: 1.7, 10.7.1935; HW17/11: 4.4, 29.6.1936.

⁵⁴ Se f.eks. MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/9: 15.9, 23.9.1934; HW17/10: 3.7, 8.10, 21.10.1935; HW17/11: 2.2, 29.2, 3.3, 23.4, 10.8, 17.8.1936.

det hviderussiske parti fik henholdsvis 14.000 og 5.580 dollars. I august 1936 var danskerne kommet op på 1.610 svenske kroner, mens de to andre partier fik stillet 143.300 og 63.730 franske francs til rådighed.⁵⁵

Nogle af de bevilgede midler var øremærket til andre værdigt trængende. Der er adskillige vidnesbyrd om, at Danmarks Kommunistiske Ungdom og DKP's partiorgan *Arbejderbladet* til tider fik særskilt støtte, lige som det f.eks. gjaldt det polske partis ungdomsorganisation og presse. Værd at bemærke er det også, at der via det danske forbindelsespunkt gik penge til sekretariatet for "Den Kommunistiske Sportsinternationale," også kaldet *Sportintern*, som indtil årsskiftet 1935/36 synes at have haft en base i København.

Det er tydeligt, at modtagerne jævnlige var i akut pengenød, ja, ligefrem kunne befinde sig i en "katastrofal" situation, og at de undertiden havde held til at overtale Moskva til at levere et forskud eller en ekstrabevilling. Det lignede formentlig også ganske meget, at partierne til tider fik udbetalt specifikke beløb til støtte for politiske kampagner eller udgivelse af propagandamateriale.⁵⁶

Radiotelegrammerne viser desuden, at de forskellige forbindelsespunkter havde pligt til at aflægge regelmæssige beretninger til hovedkvarteret om størrelsen af deres kontantbeholdning. Den 13. august 1935 kunne kasseimesteren og chefen for OMS-punktet i København, "Kuddel," eksempelvis rapportere, at han i rede penge lå inde med 1.900 dollars, 66.000 franske francs, 1.000 schweizerfrancs samt 1.200 danske og 500 svenske kroner. Den følgende sommer blev "Kuddel" afløst af "Otto," der kort tid forinden var ankommet fra Frankrig ad søvejen. Den nye mand rapporterede f.eks. den 2. september til sin arbejdsgiver i Moskva, at han havde 2.600 dollars, 1.000 svenske og 2.020 danske kroner i kassen.⁵⁷

MASK-materialet rummer i det hele taget en række oplysninger om det kommunistiske undergrundsarbejde i den danske hovedstad. Ikke mindst om arbejdets mere praktiske og tekniske aspekter. Det drejer sig om kurerpost, om pas- og visumspørgsmål, om radio- og kodeproblemer, om loyalitetskontrol og om sikkerhed. Den 5. juli 1936 blev Forbindelsestjenestens folk i København f.eks. bedt om at advare alle berørte organisationer om, at de tyske myndigheder var begyndt at undersøge,

⁵⁵ Se f.eks. MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/10: 26.7, 16.10.1935; HW17/11: 25.7, 11.8.1936.

⁵⁶ Se f.eks. MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/9: 10.9, 13.9, 25.9, 23.10.1934; HW17/11: 20.2, 26.2, 7.3, 4.6, 23.6.1936.

⁵⁷ Se f.eks. MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/10: 13.8.1935; HW17/11: 2.9.1936.

Jernbanehotellet i hjertet af København fungerede i 1930'erne som et centralt anløbssted for Kominterns agenter og kurerer (Københavns Museum).

hvor mange kommunister der befandt sig ombord på skibe, der sejlede mellem Tyskland, Sverige og Danmark.⁵⁸

Selv om ordet “forbindelsespunkt” måske kunne give indtryk af, at altting foregik i de samme lokaler, var virkeligheden en ganske anden – også i København. Der eksisterede både en hovedbase og en lang række anløbssteder. Adresserne Teglgårdstræde 10, Toldbodgade 10, Gothersgade 15 og Kronprinsessegade 56 har ifølge telegrammerne på den ene eller anden måde været inde i billedet. Men de var kun en mindre del af det samlede mønster, og de fungerede ikke nødvendigvis som Kominternskjul på en og samme tid. Det er således tydeligt, at de forskellige tilholdssteder jævnligt blev erstattet af andre. Den 24. juli 1935 lød det f.eks. næsten panisk i et telegram fra København til Moskva: “Stop øjeblikkeligt – gentager øjeblikkeligt – brugen af Sønder Boulevard!” Det fremgik også, at Kominternhovedkvarteret snarest ville få tilsendt

⁵⁸ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/11: 5.7.1936.

en ny adresse, og at man indtil da skulle formidle korrespondancen via skomager Fritzen i Ægirsgade på Nørrebro. I begyndelsen af 1936 kunne københavnerpunktet oplyse Moskva om, at der var blevet etableret et nyt anløbssted hos frugt- og grønthandler A. Johansen i Møllegade 27B ved hjørnet af Guldbergsgade ligeledes på Nørrebro. Meldetid for kurererne på denne adresse var hverdage fra 11.00 til 11.30. I forretningen ville man finde en mand eller en kvinde, der begge var lyshårede og begge ca. 30 år gamle. De skulle præsenteres for følgende løsen: "Jeg kommer fra Herr Madsen!" Når kureren yderligere havde fremvist et særligt kort, ville – som det hed – "vores mand" dukke op.

Et halvt års tid senere – 20. juli 1936 – udpegede det københavnske punkt igen et nyt mødested. Denne gang var det hos Joh. Pedersen i Trepkasgade 4 på Østerbro, og meldetidspunktet ville her være tirsdag og fredag mellem 13.00 og 13.45. Man skulle ved ankomsten bede om at tale enten med fru Ingrid Pedersen eller med hr. Pedersen selv. Løsenet var i den sammenhæng: "Jeg vil gerne tale med Herr Wilson!" Og svaret, der skulle dokumentere, at alt var i orden, lød: "Ja, han er lige ankommet i mandags fra Bornholm!" I et supplerende telegram til Moskva fra samme dag oplystes det, at "Pedersen-mødestedet" befandt sig i en skomagerbutik.⁵⁹

De kurerer, der passerede København, havde selvsagt ofte brug for at overnatte. Her synes Jernbanehotellet, som dengang lå i Jernbanegade 7 mellem Axeltorv og Rådhuspladsen, at have været et af de foretrukne opholdssteder. Den 1. juli 1936 meddelte Moskva således København, at letten Krums ville ankomme til Danmark på et østrigsk pas under dæknavnet Edgar Rosenthal, og at han kunne træffes på Jernbanehotellet mellem 10 og 12 eller mellem 17 og 19. Kominternfolkene i København fik besked på at sætte sig i forbindelse med den lettiske gæst og overdrage ham et nyt østrigsk pas, som inden da ville blive tilsendt fra Sovjetunionen. I dette tilfælde ville kodesætningen være: "Handler De med tøj?" Hvertil Krums/Rosenthal ville svare: "Nej, vi handler med papirvarer, men kun af den bedste sortering!"

Tre uger senere kom der besked fra Moskva om, at en medarbejder i København skulle henvende sig på hotellet i Jernbanegade den 24. juli kl. 11 og spørge efter schweizeren Dubois, som samme morgen ville ankomme fra Stockholm. Den 23. oktober blev man tillige bedt om at aflevere "den tykke" (muligvis en pakke) til tyskeren Dassau, som lige-

⁵⁹ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/9: 5.1, 27.3.1935; HW17/10: 16.7, 24.7.1935; HW17/11: 20.7.1936.

ledes ville være at finde på Jernbanehotellet. Her skulle der skabes konspirativ kontakt gennem spørgsmålet: “Taler De tysk bedre end Erwin?” Hvortil følgende svar burde forventes: “Nej, men bedre end Herbert!”⁶⁰

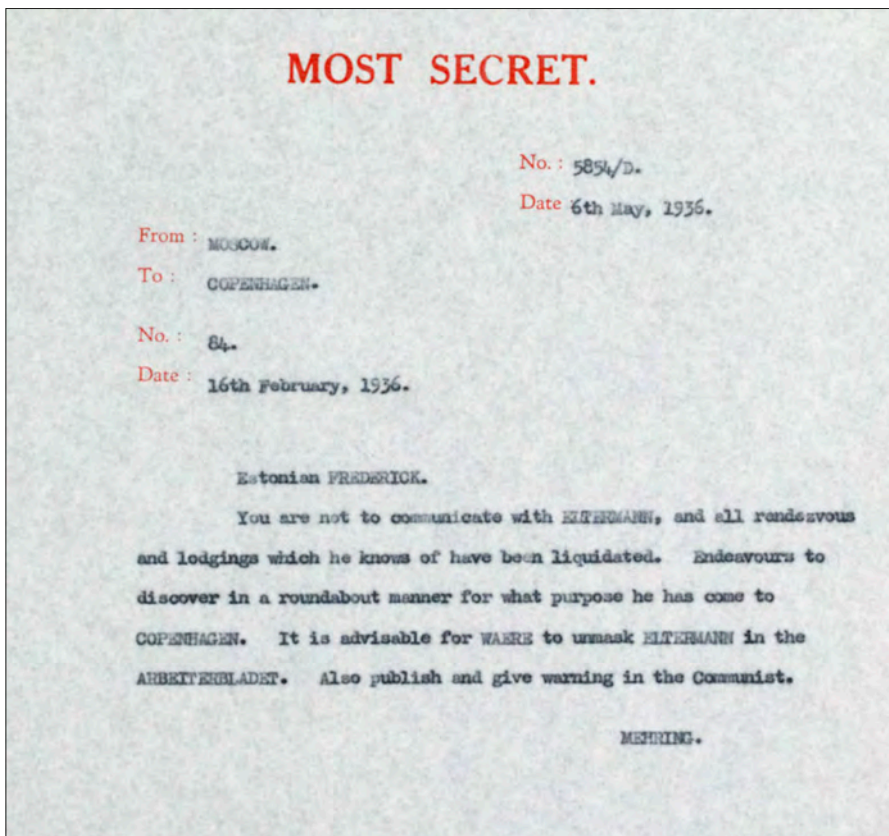
Sære og hemmelighedsfulde ting udspandt sig også på anden vis i København og omegn i denne periode. Blandt de mest bemærkelsesværdige begivenheder var som tidligere omtalt arrestationen af en gruppe mystiske udlændinge i februar 1935. De anholdtes sande identitet og baggrund er lidt efter lidt blevet afdækket. To af dem – George Mink og Leon Josephson – var amerikanske kommunister i mellemvægtsklassen, der samtidig opererede i skyggelandet mellem Komintern, den kommunistkontrollerede del af fagbevægelsen og de forskellige sovjetiske efterretningstjenester. Den tredje i rækken bar dæknævnet Nicholas Sherman, men hed i virkeligheden Aleksandr Ulanovskij. Det var – ved vi nu – ingen ringere end den daværende chef for den sovjetiske militære efterretningstjenestes “residentur” i København. Alle tre blev ved retten i København dømt for spionage; Mink og Ulanovskij fik atten måneders fængsel, mens Josephson slap med fire. Gennem studiet af udvalgte MASK-dokumenter er det tidligere blevet påvist, hvordan Moskva lettere oprevet kommunikerede med det danske OMS-punkt om sagen. Et nyfundet Kominternteleggram fra 1936, hvor de længste spionstraffe udløb, viser, at emnet stadig var varmt. Heraf fremgår det nemlig, at Moskva nu bad OMS-punktet i København om at udbetale 50 dollars til Mink, som efter løsladelsen sikkert har haft brug for lidt rejsepenge.⁶¹

Den anden hændelse var af noget mere bloddryppende karakter. Her drejer det sig om det såkaldte Kongelundsmord. To estiske kommunister myrdede den 24. februar 1936 deres landsmand og partifælle Johannes Eltermann i et kolonihavehus på det sydlige Amager og gravede liget ned under et udhus. At dømme efter de foreliggende vidnesbyrd gravede drabsmændene dog liget op igen nogle måneder senere og opløste det i en ætsende væske for på den måde at slette ethvert spor af forbrydelsen.

Historien om “Kongelundsmordet” har været kendt lige siden 1940’erne og er først og fremmest blevet beskrevet af journalisten Erik Nørgaard. Men der klæber stadig en del mystik til affæren. I de dechifreerede

⁶⁰ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/11: 1.7, 21.7, 23.10.1936.

⁶¹ Se f.eks. Rosenfeldt 2011, s. 210-12; Rosenfeldt 2012, s. 113-20; McLoughlin et al. 2009, s. 380; Nikita Petrov: Sabotage og terror. Jørgensen et al. 2012, s. 255-75, spec. s. 261-62; Jevgenij Gorbunov: Vojennaja razvedka v 1934-1939 godakh. *Svobodnaja mysl*, 2, 1998, s. 98-109, spec. s. 107-9; Erik Nørgaard: *Truslen om krig. Komintern, Folkefront og 5. kolonne*, 1985, s. 141-46, 167-68; MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/11: 2.7.1936.

Dekrypteret telegram mellem Moskva og København, dateret 16. februar 1936, med ordre om ikke at kommunikere med den estiske kommunist Johannes Eltermann, som er under mistanke for at være nazistisk spion. Otte dage senere myrder to estiske landsmænd Johannes Eltermann i et kolonihavehus ved Kongelunden på Amager (National Archives/Det Kongelige Bibliotek).

MASK-telegrammer har sagen sat sig et enkelt aftryk. Den 16. februar 1936 sender den ledende estiske kommunist i Moskva, Richard Meering (Mehring), et kodetelegram til "esteren Friedrich" i København med besked om ikke at kommunikere med Eltermann. Det siges også, at alle anløbssteder og natlogier, som han vides at have benyttet, er blevet nedlagt. Samtidig skal man "ad omveje" forsøge at finde ud af, med hvilket formål Eltermann denne gang er kommet til København, ligesom der bør advares mod ham i *Arbejderbladet*.

Advarslen blev vitterligt bragt i de danske kommunisters partiorgan, men først godt og vel to uger *efter* mordet. Avisen lod forstå, at Eltermann

kun havde foregivet at være kommunist. Han var i virkeligheden nazi-provokatør og gestapoagent. Desuden var han sadist og homoseksuel. Samt stor og tyk. Det hed endvidere, at han på et tidspunkt havde været i København, men at han nu "skal være rejst igen".⁶²

Hvis MASK-telegrammerne anskues bredt i hele aflytningsperioden, tegner der sig alt i alt et ganske bemærkelsesværdigt billede af, hvor mangeartede aktiviteter der var tale om. Men man får ikke uden videre indtryk af *intensiteten* i den hemmelige Komintertrafik. I det tilfælde giver det mere mening at koncentrere opmærksomheden om ét bestemt tema og én bestemt periode.

Tager vi f.eks. kurertrafikken ind og ud af København bare en tilfældig måned – juni 1936 – ser trafikken ifølge de opsnappede telegrammer således ud:

Den 2. juni ankommer den amerikanske kvinde "Burke" til København fra Moskva. "Bring post med tilbage," lyder ordren. To dage senere rejser "Berta" og den kommende leder af forbindelsespunktet i København, "Otto," ind over den danske grænse. "Otto" kommer til landet på et østrigsk pas, og han har tilsyneladende følgeskab af en østrigsk kvinde og hendes datter Marie. Nogle dage senere forlader Gottlieb Japsen den danske hovedstad oven på en veloverstået kureropgave og rejser tilbage til sin kone og søn i Moskva. Japsen medbringer flere pas og en "Liste nr. 15."

Samme dag, som Japsen når Moskva, forlader en ny kurer, "Kurschfeld," København med destination Moskva. Han medbringer "to kasser og ordrer." To dage senere er det "Burkes" tur til at rejse hjem via Stockholm. "Burke" slæber af sted med to kufferter "uden liste," og hun er også i besiddelse af fire togkøreplaner. 16. juni tager norske "Ackermann" af sted fra Moskva og når via Stockholm til København. Den 23. juni rejser den svenske kurer "Karlson" fra København mod Moskva. "Herman" ankommer til København på et falsk hollandsk pas, den tyske kurer Wippe har 30.000 hollandske gylden med, og endelig forlader Ellen Schou den danske hovedstad med nye oplysninger. Hun har passende – fremgår det af private breve fra hendes hånd – kunnet slå kurerrejsen sammen med fejringen af sin fars 70-års fødselsdag i Nykøbing Falster.

⁶² Se f.eks. Erik Nørgaard: *Mændene fra Estland*, 1990, passim, bl.a. s. 11-12, 18, 46-50, 58-75; Nørgaard 1985, s. 172-74; Rosenfeldt 2011, s. 217-18; Petrov 2012, s. 266-69; MASK, Det Kongelige Bibliotek, 17/11: 16.2.1936.

På vej til Danmark har Ellen Schou været i Amsterdam med nye kapitalindsprøjtninger.⁶³ Nu får hun ny "portefølje" med den modsatte vej. "Danskeren Skou vil aflevere tre yderligere udvekslingslister og to tasker fra Charles ...," lyder meldingen fra København. Da Ellen Schou tre dage senere ankommer til Moskva, fremgår det, at hun medbringer "to kasser og to tasker." "Er på vej hjem = Ilse," har hun telegraferet til sin arbejdsgiver før afrejsen. Dagen forinden er svenskeren "Levin" sendt den modsatte vej.⁶⁴

En lind strøm af kurerer og agenter rejser ind over de danske landegrænser, suppleret af krypterede telegrammer med politiske retningslinjer til danske, tyske, polske, estiske og alle mulige andre kommunistiske nationaliteter i den danske hovedstad. Dér smugles falske jugoslaviske og østrigske pas ind i landet. Dér betales 4.000 svenske kroner "til partiet". Dér giver den eksilerede polske centralkomité ordrer til de partifæller, som har slået sig ned i København. Dér informeres punktet i København om, at ungkommunisten, og senere folketingsmedlem, Alvilda Larsen, "er i Gestapos søgelys".⁶⁵

En myriade af danske og udenlandske kommunister strømmer til og fra København. Alle sammen er de med hver deres opgaver optaget af ét overordnet mål: At styrke den kommunistiske sag i et mere og mere fascistisk domineret Europa.

FREMTIDEN

Der ligger langt flere fortællinger fra kommunismens hemmelige verden gemt i MASK-materialet. Nogle med fokus på Kominternhovedkvarterets kommunikation med ét bestemt forbindelsespunkt eller kommunistparti. Andre med vægt på *samspejlet* mellem forskellige forbindelsespunkter og partier, f.eks. når kilderne afspejler, hvordan et forbindelsespunkt har fungeret som mellemlid mellem Moskva og kommunistiske partier og organisationer uden for forbindelsespunktets eget hjemland, eller hvorledes kurererne bevægede sig frem og tilbage over landegrænserne under deres hemmelige missioner.

Emnet kan og bør også angribes fra en endnu mere overordnet synsvinkel, hvor det frem for alt er helheden, ikke delelementerne, det gælder. Med andre ord: hvor målet er at give en generel karakteristik af

⁶³ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/37: dok. 149 & 150.

⁶⁴ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/37.

⁶⁵ MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW17/11: Juni 1936.

hele Kominterns verdensomspændende kommunikationssystem. Det vil bl.a. indebære, at der foretages sammenlignende studier af relationerne mellem Moskva og hvert enkelt forbindelsespunkt med henblik på at afdække, om telegramstrømmene stort set fulgte det samme mønster uanset modtagerland og tidspunkt, eller om der var væsentlige forskelle i frekvens og indhold fra land til land og fra år til år.

Hvilken tilgang der end måtte præge kommende undersøgelser, vil der være en række konkrete spørgsmål, som historikerne vil have svært ved at komme uden om eller i det mindste med fordel kan stille til stoffet. Det gælder eksempelvis disse:

1. Hvor stor en del af telegrammerne indeholdt eller vedrørte Kominterns politiske direktiver til de udenlandske kommunistpartier samt disse partiers efterfølgende feed back-rapporter til Moskva?
2. Hvad var hovedtemaerne i disse direktiver og rapporter?
3. I hvor høj grad drejede telegrammerne sig udelukkende om ikke-politiske, mere teknisk/organisatoriske forhold (tilrettelægnings af kurerrejser, fremskaffelsen af falske pas, brugen af koder, feltråb, dobbeltbundede kufferter, skjulte adresser osv.)?
4. I hvilket omfang afspejlede radiotelegrammerne de samlede pengeoverførsler, der fandt sted mellem Moskva og de udenlandske kommunistpartier?
5. I hvor stort omfang fungerede det lokale OMS/SS-punkt i et bestemt land som mellemstation for Moskvaskommunikation med diverse kommunistpartier og Kominternagenturer i tredjelande?
6. Hvor langt kan vi nå via MASK i retning af at identificere de personer, der foldede sig ud inden for de forskellige forbindelsespunkter – i skikkelse både af "tekniske medarbejdere" og mere fremtrædende partimedlemmer?
7. Holdt disse personer normalt til i ét bestemt land over en længere periode, eller bevægede de sig med korte mellemrum fra land til land og fra forbindelsespunkt til forbindelsespunkt?
8. Hvilke personer eller Komintern- og partiorganer lagde officielt navn til de budskaber, der blev udvekslet via det hemmelige netværk?
9. Hvor godt fungerede, når alt kommer til alt, Kominterns samlede kommunikationssystem, i forhold til a) diverse tekniske vanskeligheder, b) de lokale kommunistpartiers evne og vilje

eller mangel på samme til at virkeliggøre Moskvas direktiver og c) de bestræbelser, som de kapitalistiske landes myndigheder udfoldede for at opspore og imødegå kommunisternes undergrundsvirksomhed?

10. Hvordan relaterer de oplysninger, man kan finde i MASK-materialerne, sig til andre kendte kilder om Kominterns hemmelige netværk og Den Kommunistiske Internationale i det hele taget?

Det siger sig selv, at de forskere, der i fremtiden agter at bruge MASK-dokumenterne på Det Kongelige Bibliotek til at belyse det samlede Kominternsystem, vil være nødsaget til at favne bredt i deres tilgang til materialet. Men de historikere, hvis interesse alene samler sig om kommunismen i Danmark/Skandinavien, bør heller ikke lade sig nøje med at stille spørgsmål til Moskvas radiokommunikation med København og/eller Stockholm.

Vi kan allerede i dag konstatere, at der er flere referencer til danske og svenske forhold i de telegrammer, der blev udvekslet mellem Kominternhovedkvarteret og eksempelvis London. Vi har vist, hvorledes danske kurerer i talrige tilfælde figurerer i Moskvas korrespondance med andre forbindelsespunkter. Alt tyder på, at der også vil være skandinaviske indslag i korrespondancen med adskillige af de forbindelsespunkter rundt om i verden, hvor telegramstrømmen endnu ikke er blevet kortlagt af forskerne.

Vil man vurdere betydningen af det danske forbindelsespunkt, må man selvfølgelig også være i stand til at bedømme dets relative vægt – både kvantitativt og kvalitativt – i forhold til OMS/SS-punkter i andre lande. Hvor mange telegrammer blev udvekslet? Hvor heftig var kurertrafikken? Hvor mange adressater i ind- og udland kommunikerede forbindelsespunktet med?

Det må desuden hele tiden tages i betragtning, at MASK-folkene i London ikke har formået at opsnappe og dechifrere samtlige de telegrammer, der blev udvekslet mellem Moskva og de forskellige forbindelsespunkter. Hvis et politisk direktiv fra Kominternhovedkvarteret f.eks. på samme tid blev rundsendt via radio til et større antal europæiske kommunistpartier, inklusive det danske, er det ikke uden videre givet, at det telegram, der specifikt var stilet til København, er registreret af briterne. Det er derfor relevant at undersøge, om dette direktiv – som jo vitterligt vil have interesse for studiet af forhold i Danmark – kan findes i det MASK-materiale, der afspejler Kominternhovedkvarterets radiokommunikation med forbindelsespunkter i andre europæiske lande.

Endnu en ting taler for, at de forskere, der primært interesserer sig for dansk eller skandinavisk kommunisme, samtidig skaffer sig indblik i, hvad MASK-materialet kan fortælle om andre lande og kommunistpartier. Selv om radiotelegrammerne er dekrypterede, vil de enkelte budskaber ofte opleves som temmelig kryptiske på grund af brugen af dæknavne, særlige termer, forkortelser, antydninger og indforstået sprog i det hele taget. Jo større forskerens kendskab følgelig er, både til den samlede Kominternkontekst og til det særlige kommunikationssystem i hele dets globale spændvidde, des bedre vil mulighederne være for at forstå, hvad den enkelte tekst drejer sig om eller hentyder til. MASK-materialerne er et fuldgyldigt eksempel på, at frugtbringende kildelæsning også hviler på evnen til indlevelse i det totalunivers, som undersøgelsens genstand er en del af.

Under alle omstændigheder gælder det allerførst om at stille de mest givende spørgsmål i forhold til den særlige synsvinkel, der anlægges i de enkelte undersøgelser. I nogle tilfælde vil de svar, der efterfølgende kan hentes i MASK-materialet, nok stadig lade noget tilbage at ønske og alene fungere som inspirerende hypoteser. I andre tilfælde synes mulighederne for at få ny indsigt af absolut substantiel karakter at være virkelig gode. I samtlige tilfælde vil de svar, der fremkommer, efter al sandsynlighed rejse en hel række nye og lige så fascinerende spørgsmål.

REGISTRANT

over MASK-materialet på Det Kongelige Bibliotek

<i>Nummer</i>	<i>Korrespondance mellem Moskva og ...</i>	<i>Periode</i>		<i>Omfang (sider)</i>
		<i>fra</i>	<i>til</i>	
HW17-1	Østrig	13.3.1934	31.12.1934	248
HW17-2	Østrig	1.1.1935	16.2.1937	319
HW17-3	Kina	4.1.1934	29.9.1934	249
HW17-4	Prag	19.2.1934	31.12.1934	122
HW17-5	Prag	1.1.1935	1.4.1935	244
HW17-6	Prag	5.8.1935	29.10.1935	282
HW17-7	Prag	1.1.1936	27.6.1936	290
HW17-8	Prag	1.7.1936	14.1.1937	278
HW17-9	København	10.9.1934	29.6.1935	300

Nummer	Korrespondance mellem Moskva og ...	Periode		Omfang (sider)
		fra	til	
HW17-10	København	1.7.1935	28.12.1935	217
HW17-11	København	15.1.1936	21.1.1937	335
HW17-12	Paris	19.2.1934	31.8.1934	243
HW17-13	Paris	1.9.1934	4.12.1935	315
HW17-14	Paris	17.1.1936	8.9.1936	208
HW17-15	Paris	2.10.1936	11.1.1937	196
HW17-16	London	16.2.1934	21.10.1934	222
HW17-17	London	22.10.1934	31.12.1934	128
HW17-18	London	1.1.1935	29.6.1935	247
HW17-19	London	1.7.1935	31.12.1935	315
HW17-20	London	1.1.1936	29.2.1936	151
HW17-21	London	2.3.1936	30.5.1936	155
HW17-22	London	1.6.1936	26.10.1936	190
HW17-23	Athen (NB: kun <i>til</i> Athen)	26.5.1935	6.6.1935	4
HW17-24	Amsterdam	5.2.1934	30.6.1935	257
HW17-25	Amsterdam	<i>ikke kopieret</i>		
HW17-26	Spanien	27.12.1933	29.6.1936	276
HW17-27	Spanien (samt ml. Spanien og Paris)	1.7.1936	31.12.1936	227
HW17-28	Spanien (samt ml. Spanien og Paris)	1.1.1937	15.2.1937	103
HW17-29	Stockholm	7.1.1935	29.6.1935	157
HW17-30	Stockholm	1.7.1935	30.12.1935	184
HW17-31	Stockholm	2.1.1936	21.1.1937	298
HW17-32	Basel	2.3.1934	21.12.1934	303
HW17-33	Basel	2.1.1935	29.6.1935	250
HW17-34	Basel	1.7.1935	31.12.1935	172
HW17-35	Basel	2.1.1936	19.4.1937	243
HW17-36	USA (NB: kun <i>til</i> USA)	19.6.1935	14.8.1936	195
HW17-37	Kurerinformationer	1935	1937	253
I alt				8.176

Note: Korrespondancen er tovejs.

SUMMARY

MORTEN MØLLER & NIELS ERIK ROSENFELDT: *Codes, capital and couriers – new angles on the Comintern's secret apparatus*

The article presents and analyses for the first time in a Danish context central parts of Comintern's secret communications by radio between the headquarters in Moscow and its numerous contact points all over Europe. These radio telegrams were intercepted and decrypted by British Intelligence in the years 1934–37. The result of this effort was a collection of more than 8.000 documents, which for decades were kept secret in London. They were declassified in the years following the collapse of Communism and the Soviet Union and are now available in electronic copies in the Royal Library in Copenhagen. This comprehensive material provides a new and sounder insight into the Comintern's international networks and communication methods in the 1930s. More than ten percent of the intercepted telegrams consist of correspondence between Moscow and the special contact point in Copenhagen. The article analyses both the political and the more "technical" directives that reached Copenhagen and other European capitals and also uncovers the intensive traffic by communist couriers, agents, etc., between the Soviet Union and Denmark during this period. In a separate section that deals with the wider courier traffic in Europe it is documented that Danish couriers based in Moscow were very active in transporting large amounts of money to Paris, Stockholm, Prague and elsewhere. In just a little more than a year, Danish couriers Ellen Schou and Gottlieb Japsen transported suitcases from Moscow to various European capitals with an amount equivalent to DKK 24 million in 2014. The material also shows that four out of five identified money couriers in 1936 were women and that Swedish citizens in particular played a prominent role among the couriers. Finally, the article outlines the frameworks for future analysis of the entire collection of decrypted radio telegrams.